

Dalfolkets herrarbete

Av Bertil Boëthius

Anno 1549 uppdagades det i kammaren, att Joakim Bulgrin på Vadstena slott råkat låta ett parti smör bliva liggande i tre år. Då smöret, säkerligen icke utan skäl, ansågs osäljbart, var kammaren icke nådig mot den försumlige. Men kronans bästa kunde ej åsidosättas. Bulgrin befalldes därför att med smöret utspisa ämbetsmän, arbetare och de dalkarlar, som väntades dit för slottsbygget, »synnerligen tem sådant väl tjänligt vore».

En gammal förvaltningsnotis som denna har mer än anekdotiskt intresse. I den möta vi dalkarlarnas herrarbete i former, som sedan bli allbekanta. Utvandringen sträcker sig långt utanför bygden, arbetets säsongkaraktär framträder klart, och de dalkarlar, som höllo tillgodo med det härskna smöret, måste redan ha lärt konsten att genom förnöjsamhet förvandla låga dagspenningar i behållen förtjänst.¹

När man kommer längre fram i tiden, överflöda notiser om herrarbetet i skildringar från den bygd, som tillhandahöll, och de bygder, som behövde säsongarbetare. Utan en systematisk undersökning, som här ej avsetts, kan man knappast tillägga något nytt utöver redan bekanta fakta. Icke desto mindre ha notisernas mängd och splittring lockat mig att söka ordna materialet under några samlande synpunkter. Dessa äro närmast av ekonomisk art. Anläggandet av dylika synpunkter på dalkarlarnas förvärvsliv är ingen nyhet. Men de, som gjort det, ha nästan genomgående sett endast negativt och kritiskt därpå. Tonen i de hart när obligatoriskt pessimistiska betraktelserna över Dalabygdens ekonomi kontrasterar starkt mot det positiva intresse, som brukar komma dess kulturhistoria till del. Syftet med dessa rader är att söka se företeelserna mera inifrån. Kanske skall det då visa sig, att samma anda framträtt i och burit de olika yttringarna av dalallmogens liv. Det vore ju också överraskande och för kulturlivets vanliga byggnad främmande, om en av våra mest särpräglade bygdekulturer

¹ Kammarens koncept den 19 mars 1549, Kammararkivet; räkenskaperna för Vadstena slott för denna tid äro så brandskadade, att närmare uppgifter om dalkarlarna ej ur dem kunnat erhållas.

skulle ha växt fram kring en gapande klyfta mellan formbildande kraft och ekonomisk nedgång.

Först en terminologisk precisering! Landskapsnamnet Dalarna har, ehuru det kommit att beteckna landskapet i dess helhet, samtidigt med en viss förkärlek företrädesvis nyttjats om »Övre Dalalaget», socknarna kring Öster- och Västerdalälven från Gagnef i söder till Älvdalen och Transtrand i norr. Då det i det följande talas om dalkarlarnas herrarbete, arbetsdalkarlar och dylikt, ansluta sig uttrycksätten närmast till den senare betydelsen yansen, även om de för Övre Dalalaget typiska ekonomiska företeelserna alltmer kommo att breda ut sig söderut, särskilt över Stora Tuna.²

Redan Abraham Sahlstedt hävdade dock den vidare betydelsen av landskapsnamnet. »Så återvända thermed», skrev han, »— — ingaleds the nedrare orter, ja, ock ända till och med Kopparberget samt hela östra och västra Järnbergslagen, att under Öster-Dala namn och gagn vilja begripne och förståndne varda».³ »Gagnet» var delaktighet i Dalarnas stora historia. Det saknades ej heller anledningar för de sydligare bygderna att bevaka sin rätt. Ännu 1897 fann sig Nils Höjer uppkallad att göra en insaga mot en terminologisk oklarhet, som låtit Övre Dalalaget i det allmänna medvetandet för sig usurpera landskapets stora historiska insatser under Engelbrekt, Sturarna och Gustav Vasa. Talmässigt, ekonomiskt, kulturellt och politiskt tillhörde, menar han, både ledningen och huvudinsatserna bergsmännen, ej »de övre socknarnas jämförelsevis *fåtliga* och fattiga inbyggare». Från Höjers viktiga uppsats, som alltjämt utgör den naturliga utgångspunkten för en diskussion av hithörande frågor, hämtade Henrik Schüch grundläggande synpunkter för sin fängslande skildring av Engelbrekt. Särskilt parallelliserade han folkrörelserna i Dalarna under 1400-talet med modärnare arbetarrevolutioner. I anslutning till Höjer lokaliserade han företeelsen till Bergslagerna. Dessa voro, skriver han, »medeltidens enda industrisamhällen, — — — och den största kontingent lösa arbetare, fredlöse o. s. v., som vårt land hade, levde dock i dessa distrikt». Fasthållande vid den mera realistiska bakgrund, Höjer och Schüch skapat, visade emellertid S. J. Boëthius, att just en sådan utgångspunkt ger den rätta möjligheten att förstå Övre Dalalagets historiska insatser. Redan på Engelbrekts tid var dess befolkning hänvisad till arbetsförtjänster utanför den egna bygden. Bergslag och bondebygd samarbetade intimt i förvärvslivet och i de politiska insatserna. Om ledningen på båda områdena

² Jfr om Övre Dalalagets kulturella avgränsning L. Levander, Dalmålet, 1, Upps. 1925, inl.-kap.

³ A. Sahlstedt, Stora Tuna i Dahlom och Bergom Minnesdöme, Sthlm 1743, företalet § III: 3.

med den större förmögenhetens och det högre kulturlivets rätt låg hos bergsmännen, gävo de övre socknarnas talrika bondebefolkning det breda underlaget åt insatserna.⁴ En blick på det statistiska materialet visar, att grundfelet i Höjers uppfattning låg just i förbiseendet av de nordligare socknarnas folkrikedom. På 1500-talet utgjorde Övre Dalalagets befolkning, i huvudsak koncentrerad till Österdalarna, ungefär hälften av landskapets, och alla tecken tyda på, att detta ingalunda var en ny företeelse.⁵

De här refererade undersökningarna visa oss Övre Dalalagets säregna förvärvsliv och befolkningsförhållanden typiskt utvecklade redan under senare medeltiden. Flera uppgifter belysa direkt detta. 1504 heter det sålunda, att dalkarlarna i Siljanstrakten »mest allesammans» brukade arbeta nere vid bergen och räknade bergsmännen som sina »matfäder», 1506 att de, närmast Morakarlarna, hos bergsmännen hade sin föda och goda betalning. När det så föll sig, kunde Gustav Vasa också (1527) inför bergsmännen tala om »the stackarle, som boo opp i Dalana som är i Orsa och Mora, the dock intet tilläventirs annad have utan thed går först gönom edra händer — —».⁶ Den antydning om dalallmogens fattigdom, de (av tidssammanhanget förklarliga) ringaktande fraserna ge, saknade ej en reell bakgrund. En sammanställning av deklARATIONERNA för Älvsborgs lösen 1571

⁴ Nils Höjer, Dalarne och dalkarlarna. En historisk-geografisk undersökning, i Historisk tidskrift 1897; H. Schück, Engelbrekt, Sthlm 1915, passim; cit. efter s. 31 f.; S. J. Boëthius, Bönder, bergsmän och brukspatroner i Dalarnas historia, i Historisk tidskrift 1916. Till sistnämnde förf. ansluter sig närmast T. Söderberg, Stora Kopparberget under medeltiden och Gustav Vasa, Sthlm 1932, särskilt s. 408—409.

⁵ Österdalarnas *jordbruksmantal* utgjorde år 1560 1,938 av Dalarnas 4,306; 1540—45 voro motsvarande tal 1,027 av 3,146. Av de 1,160 mantal, som tillkommit 1560, belöpa sig 911 enbart på Österdalarna, vilket visar, att ökningen främst beror på effektivare bokföring där (H. Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste, I, Sthlm 1869, Bil. nr 1, s. 15 och 25). Västerdalarnas *jordbruksmantal* var endast 214, resp. 389. 1571 uppgives *hushållens* antal i Övre Dalalaget till 2,521, varav 433 i Västerdalarna, i Bergslagen till 2,230. Jfr A. Pers, Gamla papper angående Mora socken. Dess äldsta skattelängder efter kammarrarkivets handlingar till trycket befordrade och med en efterskrift försedda, Sthlm 1927, särskilt skattelängderna. — Frågan om uppkomsten av befolkningstätheten i Österdalssocknarna och dennas ålder är icke av omedelbar betydelse för denna översikt. Gerda Boëthius har (i Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten, Sthlm 1927 s. 10 f. och s. 15 f.) hävdadt, att fornsaksinventariet i Ovansiljan röjer en tidig ekonomisk och kulturell blomstring, sannolikt att sammanstålla med myrjärnssmidet. Medeltidskyrkornas storlek vittnar om befolkningens talrikhet i Övre Dalalaget: Leksands kyrka byggdes omkring 1300 dubbelt så stor som en av Upplands större landskyrkor. Förvandlingen till en av utsocknes arbetstillfällen beroende småbrukarbygd sammanstålles med bergsbrukets uppblomstring på myrjärnssmidets bekostnad. Utvecklingen skulle alltså vara en parallell till de förändringar i den sociala strukturen, som här nedan skola belysas för Äl och Stora Tuna.

⁶ Historisk tidskrift 1916, s. 239 f.; Konung Gustaf den förstes registratur, 4, 1527, Sthlm 1868, s. 64 f. (brevet avfärdades aldrig).

— som ju utgick efter förmögenhet, ej efter inkomst — ger för Dalarna en medelförmögenhet av 102 mark för hushåll. Högsta sockenmedeltalet är 223,3 mark (Norrbärke). Över 100 mark ha alla sydligare socknar, Stora Tuna når upp till 107,5 mark, men från och med Gagnef (78,8 mark) sjunker talet för alla socknar utom Malung under 100 mark, med minima i Mora med Älvdalen (73,5 mark), Järna (61,3 mark) och Orsa (52,4 mark). Det är dock icke säkert, att frånvaron av ädel metall och andra lösören, som i burgnare bygder höja förmögenhetsvärdena, proportionellt vittnar om dålig försörjning. Denna var ju dock främst beroende av en årlig avkastning, som här till ej ringa del bestod i arbetsförtjänster och utnyttjande av skogsviddernas slogar och beten. Med hänvisning särskilt till det relativt höga kreaturstalet och den lätthet, varmed den dryga skatten uppenbarligen erlades, har en kännare av Mora socken hävdad, att denna måhända sedermera icke »kom i så god ekonomisk ställning förr än in på nuvarande århundrade».⁷

Förutsättningen för Övre Dalalagets folktäthet var dess goda avsättningsläge. Grundvillkoret för den äldre bebyggelsen var detsamma som i andra skogstrakter: möjligheten att utnyttja väldiga naturvidder för en extensiv boskapsskötsel, som understöddes av en nästan alltid otillräcklig spannmålsodling. Men hur stora skogsvidderna än äro norrut, har den primitiva boskapsskötseln aldrig ensam kunnat framlocka en excessiv befolkningsanhopning. Därtill erfordrades efterfrågan efter människornas och dragarnas arbetskraft vid sidan av jordbruket. Av trakter, som ej direkt industrialiserats, var det sålunda gränsområdena till huvudbygden, som erbjödo utkomstmöjligheter för en otillräckligt besutten jordbrukarbefolkning. Det mest karakteristiska distriktet vid sidan av Övre Dalalaget var västra Värmland. Där blevo dock förhållandena tidigt kritiska på grund av en artificiell gränsspärr mot bygdens norska avsättningsområde.⁸

⁷ K. Linge, Svärdsjö socken med Enviks kapell, Sthlm 1929, s. 209; Pers, a. a., s. 212 f. Jfr för Övre Dalalaget John Frödin, Siljansområdets fäbodbygd (Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund, 5), Lund 1925, som klart belyser skogsviddernas och den primitiva boskapsskötseln betydelse för befolkningens utkomst, samt min anmälan av arbetet (i Svensk tidskrift 1926) med betonande av säsongarbetets tidiga betydelse som kompletterande näringskälla.

⁸ Förhållandena voro såtillvida avvikande från Övre Dalalagets, att det i västra Värmland var en tidigt utvecklad skogsavverkning, som hämmades. Jfr B. Boëthius, Trävaruexportens genombrott efter det stora nordiska kriget, i Historisk tidskrift 1929, s. 282 f. och s. 296 f. Liknande handelsspärrar med ödesdiger återverkan på de berörda trakterna belysa, för Småland A. Vejde i olika uppsatser, främst Nils Dacke, i Svenskt biografiskt lexikon, 9, 1931, och för Dalarna, särskilt de västra socknarna, B. Beckman, Daluppröret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet, Göteborg 1930, s. 33. — Se om befolkningsutvecklingen i västra Värmland, N. Wohlin, Den svenska jordstreckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena, Sthlm 1912, s. 67 f. och s. 545 f.

Dubbelställningen som självägande bönder och legoarbetare återspeglades tidigt i dalkarlarnas kynne. Genom hela vår historia gå också två mot varandra stridande uppfattningar av denna allmoge, som ytterst ligga bakom också de inledningsvis berörda olika omdömena om dess bygdekultur och dess ekonomiska insatser. I den officiella och populära traditionen framstå de bönder, som så väsentligt bidragit till att skapa det nationella Sverige, som bärare framför andra av fosterländsk kraft, gammalt svenskt allvar och okonstlade seder. Men parallellt härmed löper en realistisk underström, som färgats av de politiska och sociala brytningarna eller närts av förvärvslivets dagliga, triviala nötning. När alltför romantiska illusioner skingrats, blir domen stundom bitter över Dalarnas »svåra och styvsinta allmoge».⁹ I verkligheten utgå båda uppfattningarna från fakta, och sanningen ligger som så ofta ej mitt emellan utan i en inre enhet, som omspanner och förklarar de motsatta dragen. Ibland har det också förunnats dalallmogen att få styresmän, som förmått framtränga till denna enhet.

Leksandsprosten Elaus Terserus är den förste, som litterärt lyckats återge den halvbesuttna dalallmogens säregna sociala typ. Det var våldsamt skakande händelser, som nödgade honom att tänka däröver, Näftågets tragedi och upprorsrörelserna 1613. I verkningsfulla antiteser ställer han mot varandra böndernas andaktsfulla fromhet, inbördes vänlighet och välvilja, naturliga fallenhet för organisation och ordnat uppträdande å den ena, det besinningslösa raseriet, den revolutionära uppbrusningen och det socialradikala adelshatet å den andra sidan. Med säker blick härleder han allmogens säregna art ur de ekonomiska och geografiska förhållandena. Lättrörligheten, oron, värnlösheten mot kringflygande rykten och den kollektiva grymheten äro följder av folktätheten och torftigheten. Träffande är också hans tolkning av dalkarlarnas frihets- och självständighetskänsla. Han ävlas ej som så många senare romantiker att av dalabönderna med deras små jordlappar fordra den fullsuttna odalbondens jordbundet trygga oberoende, ej heller tar han sin tillflykt till isoleringen, »enfalden» och avstängdhetens dygder — allt ofta upprepade orimligheter om en befolkning, som i sitt arbete drevs ut att se världen och dess lägenheter mer än de flesta. Det avgörande för Terserus är, att allmogen

⁹ Som typiska kunna landshövding Nils Reuterholms av Beckman (a. a. s. 17 f.) anförda uttalanden åberopas. Riktigare, åtminstone under en kraftig styresman, är säkert Hans Järtas patriarkaliskt förstående uppfattning (Underdånig berättelse om Stora Kopparbergs län [1822], 2:a uppl., Falun 1826, s. 23 f.). Särskilt vänder han sig mot »den nog allmänna meningen, att dal-allmogen är av ett oroligt lynne och svår att styra. Den kan, liksom varje folkmassa, förvillas och upphetsas; men jag har svårt att föreställa mig någon menighet med en innerligare känsla för laglig ordning och med en stadigare aktning för sina domare och styresmän, ifrån de högsta till de lägsta, än denna självständiga och i sitt yttre stundom sträva allmoge».

bakom »sina berg och floder» har sin egen avskilda bygd, där den vet sig vara herre och känner sig trygg genom samstämmigheten i sinnelag och intressen. I 1598 och 1613 års akter möta vi Övre Dalalaget som en bygd för sig, halft utanför riket, sedan detta fått sin tribut av skatter och manskap, avvisande mot varje form av ämbetsmannatvång och dock samtidigt genomträngd av ansvaret för landet. Ty en avskildhet som skyddar och ger oberoende är ej detsamma som en avskildhet som isolerar. Övre Dalalagets befolkning var då som allt framgent nära förbunden med landets näringsliv och dess skiften.

Ett par detaljer i 1613 års akter belysa särskilt de företeelser, denna uppsats sysslar med. En bidragande orsak till oron i Dalarna var fruktan för efterräkningar för mordet på Jakob Näf. I ordalag påminnande om de kända breven till Gustav Vasa hävdade dalabönderna sin rätt att tala i rikets saker: Jakob Näfs »överdådige företagande» hade ej lyktats bättre än som då skedde, emedan han ville draga dem ifrån deras »äre och redlighet». Karl IX hade också låtit sig deras trohet väl behaga, därför borde jämväl Gustav Adolf taga dem uti sitt hägn och försvar, »så att vi *kunne drage fritt och obehindret på vägerne förutan vapn och värjer* — —. Men skole vi så blive platzedde och föraktede för Jakob Näfs skull, så fördriste vi oss icke att sättie oss opp eller tala något ord emot någon, om han än vore den störste och skadeligeste förrädere, som någon tid finnes kunne». Det är knappast för djärvt att i valet av de här kursiverade orden se en antydning om arbetsdalkarlarnas vandringsliv. Ännu klarare är ett uttalande om jordstyckningen. På tal om skattetrycket heter det, att menige man över hela riket i adelns anspråk på allt för stora och runda underhåll såg orsaken till att rikets inkomst ej längre räckte, varför och »then, som nu på denne tid haver fyre reser minder hemmen än som hans fader haft haver, han måste göre like och en part mera än som föräldrerne gjort have». Här skymta tydligt arvskiften av den vanliga Dalatypen: delning av jorden i stället för medarvingarnas utlösning. Intet gör det sannolikt, att ej denna delning redan nu försiggick i den sedan brukliga formen, delning av varje särskild äga mellan samtliga arvingar.¹⁰

Jordstyckningen i Dalarna kommer officiellt på tal i samband med Karl XI:s jordstyckningslagstiftning. 1684 fastställdes fjärdedelsmantalet som undre gräns för hemmansklyvningen. Långt ifrån att vara något exakt mått växlade mantalet ganska starkt i avkastning och bärkraft — så var det något rymligare än eljest i Övre Dalalaget. I det hela träffade

¹⁰ Akterna om oroligheterna i Dalarna äro här citerade efter H. Geijer, Sägner om prästdråpet i Rättvik, i Meddelanden från Dalarnes fornminnesförening, 5, 1918, s. 76 f., Beckman, a. a., s. 19 o. s. 432 samt Svenska riksdagsakter, Ser. 1: 2, 1, Sthlm 1931—32, särskilt s. 491 f.

man dock med Karl XI:s klyvningsgräns ganska väl existensminimum för en jordbrukarfamilj. En sådan har efter 1600-tals standard beräknats kunna reda sig med en spannmålsbehållning av 6 till 8 tunnor, även om man senare möter större anspråk, ända upp till 10 à 12. Men kvartsbonden kunde knappast för egen del påräkna mer än 4 à 5. Redan här skymtar sålunda valet mellan armod och arbetsförtjänster. Där dylika rikligt erbjödo sig och näringarna behövde arbetskraft, d. v. s. främst i brukstrakterna, gick Karl XI utan betänkande ned till ett åttondels hemman som undre klyvningsgräns.

I Övre Dalalaget svarade emellertid ej heller klyvning intill ett åttondels hemman mot de redan uppnådda förhållandena. 1693 fastställdes därför sextondelshemmanet som lägsta tillåtna besittningsdel, och några år senare (1699) stadgades det, att de besuttna skulle få lösa ut de obesuttna. Icke ens genom 1693 års medgivande hann man dock upp verkligheten. Klyvningarna fortforo, och intet allvarligt försök gjordes att hindra dem. I praktiken hade man nämligen ingen möjlighet att sörja för den växande befolkningen, om överskottet skildes från jorden. Å andra sidan gav även en gård med små åkerlappar tillgång till skogsvidderna, och den nordsvenska allmogens anspråk på spannmål voro med dess mjölk-hushållning alltid reducerade. När någorlunda säkra arbetstillfällen erbjödo sig, bör försörjningsproblemet snarast ha varit lättare att lösa för den, som hade bostad och jord i Dalarnas skogssocknar, än för de rena jordbruksbygdernas kvartsbonde. Även i onda tider blev läget ej genast hopplöst. Slogo arbetstillfällena fel, kunde man alltid draga sig fram med jorden och skogen, svek jorden — och svagår eller oår voro vanliga i det primitiva jordbrukets tid — fick man mer än eljest lita till extraförtjänsterna. Över en viss gräns kunde dock dessa utjämnande element ej göra sig gällande. Det finns, har det fastslagits, intet som tyder på att Övre Dalalagets bönder vid 1600-talets slut skulle ha stått sig sämre än andra småbönder.¹¹ Jordstyckningen hade väl gjort existensen osäkrare, mera beroende av både naturens och konjunkturernas gunst. Men den in-

¹¹ Wohlin, a. a., s. 46 f., s. 527 f. och s. 543 f. Beräkningar om spannmålsbehovet för senare tid finnas t. ex. i Beckman a. a., s. 20 f. (12 tunnor hushållet för gruvarbetare) och B. Boëthius, Robertsfors bruks historia, Upps. 1921, s. 106 (10 à 12 tunnor för hushåll). Högre räknade Järta, a. a., s. 172 (3—4 à 4 1/2 tunna per person). En tabell hos K. Åmark, Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830, Sthlm 1915, s. 10 (jfr s. 8, not 2) utvisar en genomsnittlig konsumtion av 280 kg 1751—60 och 347 kg 1821—30, allt per person. Detta motsvarar, i blandsäd drygt 3, resp. närmare 4, i korn 2,7, resp. drygt 3,3, i råg 2,3, resp. 2,9 tunnor. — Mot en utarmning av landskapet talar dess relativt stora motståndskraft under 1690-talets missväxter och de därpå följande krigsåren (S. Schartau, Kopparbergs län under det stora nordiska kriget, i Karolinska förbundets årsbok, 1918, passim).

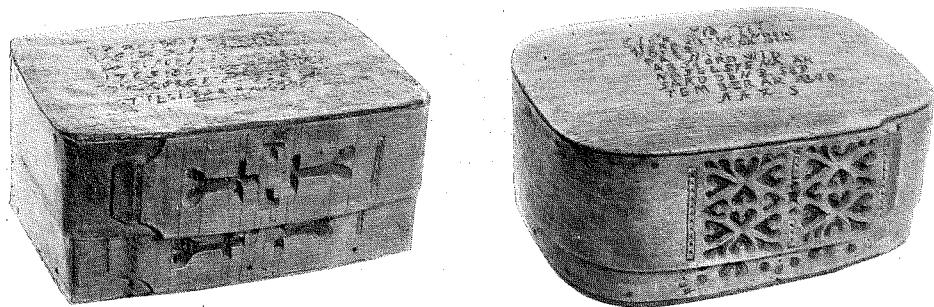

Fig. 1. Spånaskar från Mora, tillverkade av dalkarlar på herrarbete, t. v. vid Urfors bruk i Ovensjö, Gästrikland (1763), t. h. vid Negelstena herrgård i Håtuna-Tibble, Uppland (1840).^{11b}

nebar å andra sidan en jordmobilisering, som gav möjligheter att få jord åt en växande befolkning. Man var på väg mot en bebyggelsestyp, där man ej längre kan tala om gårdar i de sydligare åkerbruksbygdernas mening. I stället för jordbruksfastigheter, som utgöra ett organiskt helt och därför tendera att sammanhållas, fick man mer och mer gården i byn med spridda ägor, som kunde ökas eller minskas utan att därför förutsättningarna för förvärvslivet äventyrades, helst skogsvidderna stodo öppna för alla. Det är en ekonomisk organisation, som fram till våra dagar berett rätlinjiga reformatorer många bekymmer men som direkt svarade mot vitala behov i det givna ekonomiska läget.

Övre Dalalagens arbetsmarknader lågo som antytt i sydost. Ända fram till näringslivets omstöpning i nyare tid vidgades de oavslutligt tack vare huvudbygdernas framåtskridande. Först och närmast möter övre Bergslagen med sina koppar-, silver- och järnbergsmän. Här undergingo dock förhållandena en betydelsefull förändring. Östra Silvbergs gruvor tynade av och lades 1641 definitivt öde, medan järnbergsmännen trängdes undan till följd av Stora Kopparbergets allt överskuggande betydelse och regeringens ensidiga förkärlek för de ädlare metallerna. Gamla rika bergslager försvunno alldeles, så i Äl och Stora Tuna, där förvärvslivet till följd därav antog den i övre Dalarna vanliga typen. Gruvdriften fortgick dock. Avsättning för malmen erhöles även genom små järnbruk, som uppkommo utanför koppargruvans kolningsdistrikt längre upp i Österdalarna,

^{11b} Asken t. v. har följande inskrift: »DNNA:HASKEN:AR IAG:HHS:GIORT:WID:WR:FORS BRUK:HR:1763:DEN:12:NOVEMB:OCK:HÖRER:MIG:KLD:TIL:I:BARKALHS» (= Bergkarlås' by i Mora socken). Nord. Mus. 101280; längd 19,5 cm. — Asken t. h. har inskriften: »DEN NA ASK ÖRER MIG TIL BIÖRK KISTIN ANDERS DOTER I MORA OCH FÄRNÄS ÄR GIORD WID NÄGELSTENA ÄR GÄRD DEN 2 SEPTEMBER ÄR 1840 AAS» samt bomärke. Nord. Mus. 100599; längd 20,3 cm.

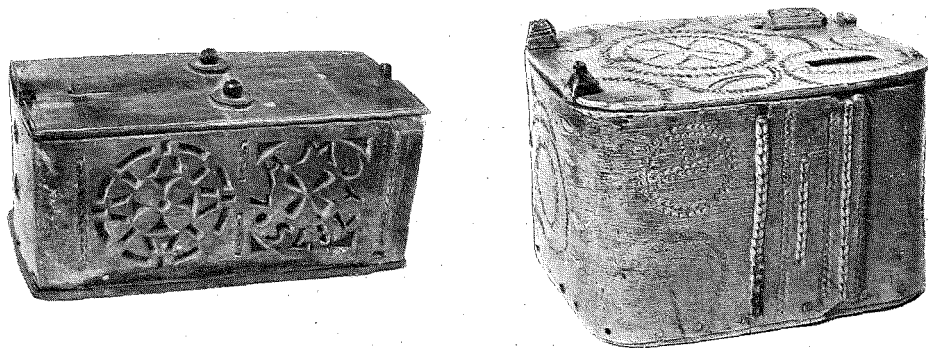

Fig. 2. Knäppaskor från resp. Sollerön och Mora, tillverkade av dalkarlar på herrarbete, t. v. vid gården Saltarö på Värmdön vid Stockholm (1787), t. h. vid Riddarhyttan i Skunnskatteberg, Västmanland (1789).^{11c}

äldst Fridhammar-Bäcka i Orsa (1697), viktigast Furudal-Tenninge i Ore (1709). Vid sidan av Dalabruken efterfrågade även Gästriklandsbruk på grund av otillräckliga eller otillfredsställande gruvor malm från Ål och Stora Tuna.¹² Vida betydelsefullare som arbetsmarknad var dock den södra bergslags- och bruksbygden. Till denna slöt sig Rumboland, Mälardalens kornbodas, som sedan urminnes tid utövat sin dragningskraft

^{11c} Åsken t. v. har inskriften: »ANA: MATS:DOTER:I:SOPHIA[:]MAGDA:LENA[:]FÖR:SAMLING[:]HR:1787:DEN:5:NOWE:MBER[:]DENNA:HASK:ÄR:GIORD:VTPH:WÄRM:ND:ÖN:FYRA:MIL:VTOM:STOCKHOLM[:]OCK:PH[:]SALTAR[:]HON»; i den genomstuckna orneringen på sidan ingår inskriften: »SOL AMD 1787». Nord. Mus. 73913; längd 23 cm. — Åsken t. h. har under bottnen inskriften: »DENNE AASK Ä GIORD I SKINSSKAT BÄRG S SOKEN OCK RYDAYTA DEN 3 OKTOBER ÄR 1789 POS I UTANMYRA» och bomärke. Nord. Mus. 12559; längd 16 cm. Se närmare om de övan avbildade föremålen S. Erixon, Spånaskar och knäppaskor, i Dalarnas Hems löjd, Falun 1927, s. 39—42.

¹² Jfr A. Silow, Dalfolket och Stora Kopparberget, i Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift, 1923, Gösta Boëthius, Ett blad ur bergshanteringens historia. Gruvdriften i Åls socken i Dalarna, ibidem 1921, samt Sahlstedt, a. a., passim med talrika uppgifter om nedlagda hyttor och hamrar i Stora Tuna samt en mycket sägande uppräknig (s. 87 f.) av sockenmännens mångskiftande hjälpnäringar. Karl Bonde redovisar 1625 i Tuna utan bron 8 bergsmanshyttor med 27 bergsmän och 9 bergsmanshammare med 33 bergsmän (Jernkontorets annaler, 1845, s. 125 och s. 137). Se ock Z. Hølenius, De Dalekarlia, 1, (diss., pres. N. Celsius) Ups. 1722, s. 71, och A. Hülphers, Dagbok öfwer en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757, Västerås 1762, s. 90 och s. 109. — Övriga järnbruk i Siljanstrakten voro Dalfors-Tungsjö i Ore (1727), Siljansfors-Hertsberg i Mora (1738), Limå i Leksand (1805) och Ickholms masugn i Rättvik (1806—1807) samt österut Dädran (1807). Ungefär samtida med de sistnämnda eller yngre äro bruken utmed Västerdalälven, som dock hämtade malm från andra håll. Viktigaste malmkund i Gästrikland var Voxna (1726). Jfr även B. Boëthius, Katarina Bröms, i Svenskt biografiskt lexikon, 6, 1926.

på de sädesfattiga skogsbygdernas folk.¹³ Så följde Stockholm med sitt allt mera mångsidiga behov av främmande grovarbete. Och till sist, utanför de sedvanliga arbetsplatserna, väntade större och smärre tillfälliga uppgifter, sådana vi redan lärt känna dem i 1540-talets Vadstenaarbeten.

Behovet av främmande säsongarbete inom huvudbygderna ökades genom lagstiftningen och samhällsutvecklingen. Möjligheten att utnyttja allmogens dagsverksskyldighet till tillfälliga uppåd avtog med säkerhet mer och mer efter den äldre Vasatiden. Och samtidigt förhindrade jordstycknings-, skogs-, tjänstehjons- och militärförfattningarna allt målmedvetnare uppkomsten av ett jordbruksproletariat, en verklig säsongarbetarklass. Det var här, dalkarlarnas villiga, ihärdiga, oömma arbete satte in. Visserligen voro de ej ensamma om att fylla behovet: folk erhöles även från andra orter, och soldater anlidades ej sällan. Men den ström av arbetskraft, som i århundraden utgått från Övre Dalalaget, betecknar dock en kulturinsats av stora mått. Icke utan skäl har en ättling till dessa arbetsdalkarlar med stolthet erinrat om de tider, då de överallt i vårt land i tusental byggde broar, kvarnar, dammar, bruk och byggnader av alla slag, röjde åkrar, lade vägar. Med rätta kallar denne författare herrarbetetsfärden »en betydande beståndsdel i Sveriges sociala struktur.»¹⁴

* * *

Icke lika enkelt ligger frågan om herrarbetets betydelse för den bygd, som lämnade det. För att komma den in på livet fordras först en överblick över säsongarbetets olika former. I den mån det gäller att se detta arbete som ett led i försörjningsproblemet, måste därvid även övriga näringskällor oavslåttigt beaktas. Detta kommer dock endast att ske i den utsträckning, som erfordras för att ange säsongarbetets betydelse för försörjningen i dess helhet.

I mittpunkten av dalallmogens förvärvsliv vid sidan av jordbruket stod arbetet för bruken. Den främste bland arbetsgivarna var Stora Kopparberget. Vidden av dess betydelse för provinsen framgår först, om man fasthåller, att dennas kronoutlagor till stor del förbytts i kol och ved för kopparframställningens skull. Gagnef, Ål, Leksand och Rättvik i Övre Dalalaget utgjorde sålunda liksom Stora Tuna och åtta andra socknar sina skat-

¹³ N. Ahnlund, Rumboland, i Oljoberget och Ladugårdsgärde, Sthlm 1924.

¹⁴ A. Pers, En bågare, i Rull Mats. Människor och natur i min hembygd, Sthlm 1922, s. 55.

tekol till gruvan. Samtidigt voro de skyldiga att dit sälja de kol, de kunde avstå. Avesta biträddes på liknade sätt av sin bygd. Varken skatten eller säljtvånget voro populära. Men även om allmogen vid full frihet kunnat göra mer av sina kol, åtminstone i goda tider, måste det dock ha betytt oerhört mycket, att skogens virkesproduktion verkligen togs i anspråk. Ovanför koldistriktet togo vedleveranserna till gruvan vid. I Österdalarna började de i Leksand men fingo större betydelse först i de socknar, som ej hade kolskatt, Ore, Mora, Orsa och Älvdalen. Här utgjorde stavrumsved till gruvan den viktigaste skattepersedeln. Transporten av veden var en stor börda och därför synnerligen impopulär. I Västerdalarna lågo förhållandena annorlunda till. Huvudpersedeln var också här stavrumsved, men åtminstone i de avlägsnare socknarna var pålagan förvandlad i penningar. Så mycket viktigare var det s. k. kabbhygget, en omfattande skogsavverkning med åtföljande flottning för Falugruvans räkning. Här deltog hela bygden kring älven från Ytter-Malungs kapellag till Floda. Sedan leverantörerna följt sitt virke till Stora Tuna — där de hugnades med »någon förplägning och drickspenning» — togo Tuna- och Torsångskarlarna vid. Timmermassorna i älven gjorde starkt intryck på resande, som ej voro lika vana vid denna syn som vi. Kabbhygget och flottningen tillförde allmogen betydande förtjänster, men då Bergslaget hade monopol, saknades ej tvister om taxor och flottlön.¹⁵

Största betydelsen för dalallmogens ekonomi hade, jämte intjänandet av skatterna genom prestationerna till Falu gruva och Avesta, forkörslorna och brukskörslorna. Särskilt de sistnämnda voro av vikt för Övre Dalalaget. Så snart snön kom, begåvo sig bönder från Leksand och Gagnef med matsäck och hö till bruken och stannade där, så länge förråden räckte. Rättvikskarlarna hade specialiserat sig på att köra malm från gruvorna i Stora Tuna och Äl till bruken i norra Dalarna och Hälsingland. Även sjöledes fördes malm från Äl över Siljan, mest av Leksandskarlar. Vid sidan av de övre socknarnas allmoge deltog även bönder från andra socknar, särskilt Stora Tuna, i brukskörslorna. Till transporter för industrien kommo frakterna av alla övriga produkter till och från provinsen. Ända tills Gävle-Dala järnväg byggdes, hade forkørseln mellan Falun och Gävle en betydelse, som främst för de östligaste socknarna torde kunna jämföras med brukskörslornas. Överblickar man hela denna rörelse, finner man ingen överdrift i Hans Järtas ord: »Barvintrar verka såsom missväxt». Enligt samme sagesman kunde allmogens inkomst av körslor varje verkdag

¹⁵ Hülphers, a. a., s. 104, s. 286, s. 375, s. 415 samt under varje socken; Sahlstedt, a. a. s. 87; Beckman, a. a., s. 25 f. — Allmogen utgjorde även andra prestationer till gruvan i utbyte mot skatter, men dessa hade ej samma genomgripande ekonomiska betydelse.

vid jämn och god vinter uppskattas till 8 à 10,000 rdr b:ko, mest vid bergverken.¹⁶

Ett indirekt bevis för brukskörslornas stora betydelse finner man i det förhållandet, att hemindustrierna med åtföljande gårdfarihandel ägde största betydelsen för Övre Dalalagets nordligare socknar, som lågo mindre väl till för arbete vid bergverken. I Ore intresserade man sig efter uppkomsten av bruk inom den egna orten mindre för kalkbränning, men med Orsa slipstensindustri och Mora mångskiftande hemslöjd börjar ett sammanhängande »industriområde», begränsat av Särna med dess Norgeshandel i nordväst och de sydligare Västerdalssocknarna med kabbhygget och allt intensivare brukskörslor i sydväst. Även i de nedre socknarna, där arbetet för bruken gav grundfärgen åt förvärvsarbetet vid sidan av jordbruket, saknades emellertid ingalunda handslöjder av mångahanda arter, även för avsalu. Bland de flerfaldiga färdigheterna var det några, som särskilt lämpade sig att utövas under kringvandrande. De föra sålunda över till herrarbetet i trängre betydelse.

Mest betydande bland de kringvandrande yrkesidkarna voro måhända byggkarlarna. Timmermännen kommo företrädesvis från Mora, Rättvik och Leksand. Sahlstedt är emellertid angelägen att betona, att Stora Tuna snickare och timmermän ej voro sämre än Moras och Leksands. Konstruktiva uppgifter synas ha utövat en särskild draging på byggkarlarna från Dalarna. Kvarnar, sågar, broar och även tornbyggen nämnas ej sällan som bevis för deras kunnighet. I byggnadsarbetarnas spår följde Rättviks- och Leksandsmålarna. Man har sparat deras konst tillbaka till 1600-talet, men som näringsfång av större betydelse tillhör måleriet givetvis en senare tid. Dess förnämligaste gren, »rosamålningen», särskilt på möbler, blomstrade på allvar upp omkring 1770, »historiemålningen» började under 1800-talets första år och höll i sig till omkring 1860. Vida omkring i bygderna ha dalmålarnas alster vittnat om, hur långt deras vandringar förde dem. Bland övriga färdemän, vilkas yrken krävde särskilda kunskaper, må här endast de berömda Malungsskinnarna nämnas. Redan på Hülphers tid skola 3 à 400 dylika årligen ha vandrat ut. Sin konsts hemligheter dolde de svartsjukt för främligen. »Sättet huru de bereda», kla-

¹⁶ Järta, a. a., s. 65; Hülphers, a. a., under de olika socknarna, särskilt s. 125 och s. 327; Sahlstedt, a. a., s. 87; F. Arosenius, Beskrifning öfver provinsen Dalarna, Falun 1862—68, särskilt 1: 2, s. 40; 4: 1, s. 33. — Om sjöfrakterna se Gösta Boëthius, Ett blad ur bergshandteringsens historia, i Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift, 1921, s. 100, Arosenius, a. a., 1: 2, s. 41 och, om insättandet av hjulångaren Prins August på denna trade, Karl Erik Forsslund, Med Dalälven från källorna till havet, Sthlm 1918 f., 1: 5, s. 82.

gar Linné, »kunde man ej få veta, fast man träget därefter frågade».¹⁷

I allmän betydelse för landskapets ekonomi kunde dock dylika specialiserade yrken icke mäta sig med bruks- och forkörslorna. Vid sidan av dessa kan man blott ställa de stora »utvandringarna» av vanligt arbetsfolk. I bygdernas liv voro dessa karakteristiska och djupt ingripande företeelser, och de inkomster, de inbragte, spelade en betydelsefull roll för folkets utkomst. I äldre tid voro de stora socknarna kring Siljan, Leksand, Rättvik och Mora, de viktigaste rekryteringsområdena för de arbetsökande skarrorna, senare indrogos, som nedan skall visas, allt flera socknar i vandringslivet. Ända tills tröskverken blevo verkligt effektiva, erbjöd »spanntröskningen» årliga arbetstillfällen, som lockade stora skaror ned till sädesbygderna i södra Dalarna och Mälardalen. I detta arbete deltog kullorna flitigt. Lönen utgick i den eftersträfvade spannmålen. Järta räknar¹⁸ tröskningen »ibland de arbeten i främmande orter, som bäst kunna förenas med den egna hushållningen och giva den säkraste vinsten». Lika regelbundet som tröskningen återkom arbetet i huvudstaden. En rad tyngre grovarbeten stod där alltid till buds, vedsågning, murning och dylikt, vidare arbeten vid bryggerierna, park- och trädgårdsarbete för kullorna o. s. v. Ett karakteristiskt inslag i stadsbilden utgjorde »kullbåtarna» före ångsluparnas tid. Dagspenningarna voro låga. Den som ville ha något över fick se sig väl för. Man levde också häpnadsväckande torftigt. Några anonyma minnesanteckningar ge en livlig föreställning därom. Herrarbetarna höllo, berättas det här, sockenvis tillhoppa i skilda kolonier, Rättvikarna vid Komötet, Lilljans- och Ladugårdslandet; Vämhus-, Orsa- och Mora-bor, anställda i bryggerier, befolkade södra stadsdelen vid Mejtens gränd — härkullor och korgmakare från Vämhus hade sitt kvarter, »fjöset», vid Hornsgatan. De kullor, som arbetade på kyrkogårdar och i allmänna parker, voro »under sträng uppsikt och kontroll» inhysta i särskilda

¹⁷ Om hemslöjd och hemindustrier i Dalarna samt allmogens handelsfärder lämnas regelbundet notiser i rese- och bygdeskildringar, från Carl von Linné (*Iter Dalecarlicum* . . . 1734, *Ungdomsresor*, 2, Sthlm 1929) och Hülphers över Arosenius och fram till Forsslund. Det skulle föra för långt att här citera alla dessa sagesmän eller att söka redogöra för den omfattande speciallitteraturen. Citatet rörande Malungsskinnarna är från Linné, a. a., s. 142, tidsuppgifterna rörande dalmåleriet efter Ollas Anders Hansson, Något om det gamla Rättviksmåleriet, i Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift, 1921, och Forsslund, a. a., 1: 8, s. 83 f.; 1: 9, s. 84 f. — Ett näringsfång, som bör nämnas bland vandringsyrkena, är hárarbetet. Med dess alster vandrade dalkullorna vida omkring, även i utlandet (Danmark, Norge, Tyskland, England, Ryssland), och utförde på beställning arbeten, var de kommo. Tillverkningen, som egentligen hade betydelse blott för Mora och Vämhus, tillhör helt ett skede under 1800-talet (L. Levander, *Hárarbete i Dalarna*, Svenska kulturbilder, 4, 1931, och där cit. litteratur).

¹⁸ A. a., s. 81.

bostäder ute vid Haga och Norrtull. Malungsskinnarna föredrogo gränder i staden mellan broarna, Leksandskarlarna hade till sist en egen koloni i en gård vid Sergelgatan med ingång från Hötorget, tillika ett kontor, där order upptogos för samfällad räkning. De flesta arbetade i vedgårdar, dit veden hämtades från Rospiggs- och Ålandsskutor. »Baracken var grävd med urholkningar ur jorden, grön av mögel och belamrad med kistor och träbockar. Ingen solstråle trängde genom de av filspån och damm täckta fönstren. Utefter väggarna — — stodo uppradade tarrsängar. Kokstaden utgjordes av en sågryta, från vilken ledde ett plåtrör genom gårdsväggen. Möbler ansågos överflödiga. Maten åts på locket av vars och ens reskista». Kosten var kvarlevor från stadens restauranger, hämtade i tur och ordning. Så snart tystnad inträdde, översvämmades vilolägren av kackelackor och väggdammer, senare kommo »Hötorgets och hela kvarterets omätliga rättvärld, en fruktansvärd, välorganiserad sammanslutning», som kilade över de sovande, vädrande efter kulinariska delikatesser på deras tår, fingrar eller näsa. Även under dessa dystra omständigheter glömde dalkarlarna ej sitt mål, välbehövliga förtjänster och ordnad ekonomi. Slantarna slarvades ej bort på huvudstadens nöjen och flärd. Mången förkovrade dem med framgång genom att köpa och sälja småkåkar med tillhörande tomter i utkanterna. Flera vittnesbörd visa f. ö., att dalfolket mitt i torftigheten visste bevara ej blott den ekonomiska vederhäftigheten utan också sin bygdekulturs personliga förfining — det är nog att erinra om Arthur Hazelius' unga svärmeri för Rättviksflickorna vid Karlberg, som inleder ett av vår kulturhistorias stora kapitel.¹⁹

Tröskningen och herrarbetet kunna nästan anses som fasta näringsfång. Men det fanns också en grupp av tillfälliga arbeten, för vilka dalkarlar med förkärlek anlätades, nämligen jord- och stenarbeten av alla slag. När man skulle bygga, lämnades gärna tomtröjningen och grundläggningen åt dessa härdiga, uthålliga arbetare. Inledningsvis har det redan talats om de dalkarlar, som på 1540-talet väntades till Vadstena. Var man bläddrar i gamla räkenskaper, möter man liknande notiser. När Maria Sofia Dela Gardie sökte göra Tyresö till ett industriellt centrum, tillkallade hon dalkarlar för strömränsning, dikningar, vägarbeten och dylikt (1671). Främst togos dalkarlarna naturligtvis i anspråk i Mälardalen. Vid bruken synas de regelbundet ha nyttjats för hårt grovarbete, som ej tilltalade bruksfolket. De ha sprängt, lagt dammar och stengrunder, nyodlat, rot-huggit, dikat o. s. v. På mer än en herrgård smyger sig »Dalkarlså kern», till fromma också för älg och skogsfågel, in mellan de skogsklädda morän-

¹⁹ Gammalt och nytt från Dalarna 1927—1928, Falun 1929 (ur Falukuriren) s. 94 f.; Böök, Arthur Hazelius, Sthlm 1923, s. 93 f.; L. Levander, Hårabeten, s. 148.

backarna, så långt de forna vikarnas lera når. Men dalkarlarna nöjde sig ej med Mäljarlandskapen. Långt utanför dessa anlidades de regelbundet. När Robertsfors' bruk i Västerbotten skulle grundläggas, skickades en skutlast dalkarlar, 48 stycken delade i 4 arbetslag, upp för att röja och planera brukstomten. Deras landsmän återkommo senare ofta nog, särskilt för nyodlingar. Även allmogen i Norrland använde gärna dalkarlar för jordarbeten. En säregen marknad hade dalallmogens jordbruksarbete kring Falun. Här lejde man folk från Tuna och Gagnef för plöjning och annan körning, från Bjursås för slåttern, »så att detta jordbruk, när gödsel därtill uppköpes inom staden, kan möjligen skötas utan eget folk och egna dragare». ²⁰ På liknande sätt skulle man kunna fortsätta landsända efter landsända. På 1700-talet vidgades efterfrågan tydligen genom de odlings- och röjningsarbeten, som togo sådan omfattning, då den gamla ängen började läggas under plogen ²¹. Men även för stora arbeten av annat slag voro dalkarlarna snart sagt oundgängliga.

Ett till sitt syfte intressant ekonomiskt företag under 1600-talet var upprensningen av Örekilsälven. Målet var att med hjälp av den nya flottleden draga timmerhandeln med gränstrakterna från Fredrikshald till Uddevalla. Kommerskollegiet ansåg (den 1 februari 1688), att arbetet bäst skulle kunna utföras genom dalkarlar. Även för stenarbeten användes dessa. Vår godtyckliga axplockning må avslutas med ett exempel på ett dylikt av mera förnämlig art. Det gäller murandet av Bergsbron över Motala ström i Norrköping 1770—1772. Den byggdes 170 alnar lång och hade 16 valv av sprängd gråsten. Arbetet utfördes av ett arbetslag dalkarlar under ledning av Tomt Mats Nilsson från Vika by i Mora. Då det av-

²⁰ B. Boëthius, Tyresöindustrierna på Maria Sofia De la Gardies tid (Skansens årsbok, 1933, s. 127); dens., Robertsfors bruks historia, s. 42 o. passim; Järta, a. a., s. 90. Även Järnabönder plöjde vid Falun enligt Hülphers, a. a., s. 291; Tunkarlar körde på vintern ut gödsel, som köptes i staden, enligt Sahlstedt, a. a., s. 87.

²¹ Förste amanuensen Gösta Berg har ställt till mitt förfogande anteckningar rörande dalkarlarnas arbeten i olika landskap, däribland notiser från Hede i *Härjedalen* samt Dal och Över-Lännäs i *Ångermanland* (efter A. Hülphers), Stöde i *Medelpad* (efter M. N. Nordenström, Utkast till beskrifning öfver Stöde socken — — 1769, Sundsvall 1923), från *Finland* (efter J. Nenséns samlingar i Uppsala universitetsbibliotek, sign. R. 650, s. 361), från Sorunda i *Södermanland* (uppteckning av muntl. tradition), från Skönberga, 1600-talets andra hälft, och Malexander i *Östergötland* (efter B. Cnattingius, Östgötska prästgårdsbilder, i Linköpings stifts julbok, 1930, och O. U. Burén, Landtskötselns tillstånd i Malexanders socken, i Landtbruksakademiens Annaler, 1817, 2: s. 57 f.), från *Västmanland* (efter P. Kalm, Resa till Norra Amerika, 1, Helsingfors 1904, Skrifter utg. af Svenska litteratursällskapet i Finland, 66, s. 20, och A. G. Barchæus, Resa genom Västmanlands län 1772, Västerås 1923, s. 69). Dylika sammanställningar, för vilka ett omfattande material finnes i den topografiska litteraturen, visa, hur dalfolket nådde viktigare bygder överallt i riket.

slutats, fick förmannen av staden en silverbägare, som länge förvarades i hans släkt och i vår tid uppsparats hos en samlare i Norrköping.²²

Den trägna användning, dalkarlarna funno, är bevis nog för att deras arbete var uppskattat. Men de voro ej alla till lags. Så berättar en av 1700-talets jordbruksreformatorer, Johan Brauner, att dalkarlar i hans ort brukats till rothuggning vid ängsröjning, »men de hava i dessa senare tider ifrån redeliga och idoga arbetare blivit så förändrade och bortskämde, att de nu låta lika dyrt betala deras flit och lättja; ty ju dyrare, desto latare. Dessutom äro de i själva verket svagare folk än upplänningen, vilket de i forna tider med flit och trägenhet i sysslan hava ersatt. Ut i dikande är den flitigaste senfärdig, ty de kunna icke förmås att bruka spada eller sko-räka utan hålla sig ständigt vid skyffeln, varigenom arbetet fördubblas». Dalkarlens rotyxa är bra, men han har genom sin omåttliga dyrhet »satt henne i handen på upplänningen, vilken nu här i orten tager förtjänsten av honom». Medan en dalkarl fordrar 100 dlr tunnlandet för rothuggning, kan man med ortens folk göra samma arbete för 24. Att dalkarlarna trots Brauners påstående i det hela behöllo sin marknad, bevisar, att man ej får generalisera hans omdöme. För denna framställning är det emellertid av värde som ett belägg för vad framdeles skall sägas om deras löntagar- och arbetarsyn och reaktionen däremot.²³

Det kunde synas, som om kolningarna och avverkningarna, brukskörlorna, hemindustrierna med åtföljande handel, vandringsyrkena och det egentliga herrarbetet bort bjuda uppgifter nog åt Övre Dalalagets allmoges vid sidan av dess jordbruk och ytterst betungande boskapsskötsel. Men en rätt föreställning om dessa traktens hart när outtömliga folkkraft får man först, om man ser hela detta mångsidiga förvärvsarbete i samband med de militära prestationerna. Att det var lätt att resa härsmacht i en bygd som Övre Dalalaget kan ej förvåna. Manskaf fanns i överflöd, att »utvandra» var man van vid, och jorden brukade de hemmavarande få sköta, när manshjälpen var borta. Men om sålunda »uttågen» förefalla naturliga och lättförklarliga, är det så mycket anmärkningsvärdare, att den självtagna tillfälliga uppgiften i viss mån kunde förvandlas till en stående börda. Dalarna förmåddes nämligen redan på Gustav Adolfs tid att åtaga sig en mycket betungande rotering, som bättre svarade mot folk-mängden än mot jordatalet. Även Västmanlands regemente rekryterades delvis i landskapet. Det var en disproportion, som blev bestående och ofta

²² Pers, Rullmats, s. 52 f. — På grund av »strömmens starka fart och grundens ojämnhet» blev bron »mindre varaktig» (H. O. Sundelius, Norrköpings minne, Norrköping 1798, s. 652).

²³ Johan Brauner, Tankar och försök om åker och äng med dertil nödiga redskap, Sthlm 1752, s. 98 f.

väckte främlingens förvåning. Måhända var det en akt av politisk klokhet att på detta sätt draga fördel av en naturkraft, som utträttat stora ting i fäderneslandets historia men också visat sig farlig.

Sitt fredliga arbete förstodo dalkarlarna att organisera själva. I viss mån funno socknarna, ja byarna sina särskilda uppgifter. Både hemindustrierna och utvandringsarbetena voro, säger Järta, nästan skrämässigt fördelade av en gammal och frivilligt iakttagen hävd. Många äldre iakttagare förvånade sig över den återhållsamhet, varmed man undvek inbördes konkurrens. Ett annat och det främsta exemplet på den självålagda sammanhållningen äro de fast organiserade arbetslag, som ända från 1600-talet kunna iakttagas. »I förra tider», skriver Järta härom, »då varje arbetslag anfördes av en vald huvudman, som bestraffade oordningar och ansvarade för redligt uppfyllande av arbetsbetingen, voro dessa nödvändiga utvandringar mindre fördärliga än de nu äro. Ofta har jag föreställt Dalallmogen, huru angeläget det vore, att de utvandrande ställde sig, såsom fordom, under befäl av huvudmän. Men det allmänna tidslynnat gynnar ej mera en sed, vilken fordrar frivillig lydnad för befälhavare, som ännu i mannaminne utövade en vidsträcktare myndighet än den, man i det närvarande tidevarvet anser rådligt att anförtro åt statens ämbetsmän.»²⁴ Beträffande sammanhållningens fördelar såg Järta förmodligen rätt, även om självdisciplinen torde haft ej mindre lönepolitiska än moraliska syften. I fråga om förmågan att hålla ihop var han åter otvivelaktigt för snar att tillskriva sin tid enbart upplösande tendenser. Arbetslagen funnos kvar långt senare, och man fortsatte att ej gå i vägen för varandra.

Samfundsandan fick ett yttre uttryck även i de arbetssökandes gemensamma uttåg. De stora, ordnade skaror, som drogo söderut eller vände tillbaka med sina tungt förvärvade förtjänster, erbjödo en för bygden karaktéristisk anblick. Trots ansträngningarna höra dessa Stockholmståg till de mödor, som det efteråt varit ljuvt att komma ihåg. Ett skimmer av ungdomsminnenas glans dröjer kvar över en gammal Bodakullas berättelse om sin första Stockholmsresa vid 16 års ålder 1832. »Med två spelmän i början på tåget och en forbonde som avslutning gick färden genom bygderna på de av vårbrytningen dåliga vägarna. Fem mil om dagen var den

²⁴ A. a., s. 24 f. Enligt L. Levander, *Livet i en Älvdalsby före 1870-talet*, Sthlm 1914, s. 46, synes intet ha fattats i förmannens makt och myndighet. Av Hülphers omnämnas »huvudmännen» särskilt i Rättvik (a. a., s. 136). — Den kände reseskildraren O. S. von Unge, som två gånger besökte Dalarna, har skildrat sina färder i *Vandring genom Dalarne, jemte författarens resa söderut*, Sthlm 1829, och *Författarens sednare Dalresa år 1833*, Västerås 1835. Det förra arbetet präglas i det hela av den optimistiska dalkarlsromantiken, i det senare har optimismen efterträttats av en skärpt samhällskritik, som särskilt riktar sig mot dryckenskapen och de lägre klassernas all försköning avklädda fattigdom.

fastställda dagsmarschen, och fem mil gick man, trots trötthet och skoskav. Om krafterna sveko en och annan gång, kunde man få åka någon bit med den medföljande forbonden. Den ofjädrade kärrans skakningar var just ingen bekvämlighet, och dock somnade man ögonblickligen — —. När man rastade för natten, voro dock vedermodorna glömda. Efter den enkla kvällsvarden, mestadels bestående av tunnbröd och strömming, tråddes dansen taktfast och säkert, varvid träflisorna röko om de välspikade näverskorna». På sjunde dagen var man som bestämt framme i Stockholm. Där väntade nya mödor. »Betalingen var låg och arbetet hårt. Men så var också sparsamheten stor och behoven små — —. Några nöjen var det aldrig, utan vilan fick ersätta nöjet. Och sommaren svann och besparingarna ökades». Vid hemkomsten »var man en bemärkt person, ty nu hade man varit i det stora sagolandet, vars hus voro större än sockenkyrkan —. Och när de sparade slantarna hamnade i fars stora näve, då kände man, att man ej sparat förgäves. Att lämna ifrån sig vartenda öre var en hederssak — —.»²⁵

Utvandringen var ingen konstant storhet, den växlade tvärtom år från år efter skördeutfallet. I goda år stannade mången hemma, som en annan gång ej kunde avvinna sina åkrar brödfödan. Vissa uppskattningar finnas dock. Enligt en ofta citerad uppgift av Hülphers utvandrade sålunda endast i Mora årligen 1,000 till 1,800 män på handels- och herrarbetsresor. Mest talande äro några beräkningar av Järta. Enligt han antaganden skulle de binäringar, som ej hänförde sig till bergsbruket, årligen ha inbragt den däri deltagande allmogen 4 à 500,000 rdr b:ko eller 40 à 50 rdr b:ko per hushåll. Då han samtidigt uppger ett genomsnittspris av 9 rdr 40 sk. tunnan för säd (hälften råg och hälften korn), motsvarar denna inkomst drygt 4 à 5 tunnor per hushåll. Förtjänsten vid bergverken synes han ha anslagit ungefär lika högt. Vad en sådan inkomst betytt, framgår tydligast genom en jämförelse med det vanligast antagna sädesbehovet, 8—12

²⁵ E. H. Nord, *Fornt och nytt från Boda, Falun 1926*, s. 8 f. Bland skildringar av uttågen kan även anföras J. M. Bergman, *Om dalkarlarnes seder och lefnadssätt, Falun 1856*, s. 19: »Ofta hava vi med nöje om våren sett stora trupper genom Falun tåga åt sydligare orter. Detta sker under klingande spel och marschtakt. Likasom en krigshär gå alla lika klädda och med lika packning på ryggen. Den hemgjorda surrande fiolen ackompanjeras ofta av en röst, och vanligen är den klokaste i truppen utsedd till förman och äger det förtroendet att ackordera för allesammans — —.» Motbjudande tedde sig samma scen i Vänjan för von Unge, a. a. (1833), s. 47 och s. 85. Han målar mörkt de med herrarbetet förknippade moraliska vådorna, särskilt för kvinnorna. »Varje sådant tåg av Vänjankullor», tillägger han, »ägnar sin särdeles uppmärksamhet åt den utvalda spelmannen, som väl är den ringaste tjänare i museernas trädgård — ett hundhuvud snart sagt vid trädgårdsporten, den lägsta extremiteten av de forna trubadurernas släktlinje.»

tunnor om året.²⁶ Herrarbetet och övriga binäringar ha otvivelaktigt givit Övre Dalalaget det tillskott, som behövs för en dräglig bärgning. Men beroendet av den främmande marknaden gjorde samtidigt ställningen osäkrare och allmogem känslig för ekonomiska vindkast och yttre välvningar. En återklang därav finner man i beskärmselerna över herrarbetets skadliga moraliska verkningar. Givetvis ha dessa beskärmselser en mycket reell bakgrund i brännvinet och andra frestelser — för arbetsdalkarlarna lika väl som för for- och kolbönder över hela riket. Men det har redan anförts belägg för, att lönarbetet uppammat även en konflikt mellan arbetsgivar- och löntagarsynpunkter av för vår tid välbekant art. Liksom på Terserus' tid menade nog därjämte mången dalkarl, att den jämlikhet, som var självfallen inom bygden, också utanför denna var naturens rätta ordning. Hans berömda »du» var kanske icke alltid bara naivt och trohjärtat.²⁷

Tiden efter det stora nordiska kriget blev av flera anledningar provande för Övre Dalalaget. Måhända betydde det ej alltför mycket, att den definitiva tillbakagången i Falugruvans produktion nu började. Omslaget kom nämligen ej brådstörtat, och en mångfald andra förvärvsmöjligheter voro redan öppnade. Den allmoge, som betjänade bergsbruken, oroades emellertid under frihetstidens första decennier överallt av konjunkturväxlingar. Till en början jagades den fria marknadens pris upp över taxornas, sedan kämpade arbetsgivarna med svårigheter, som måste ha berört även arbetarna. Förmodligen inverkade också den hänsynslöshet, varmed de ekonomiskt ledande utnyttjade sin nyvunna maktställning i riksdagen. Situationen var alltså redan av många anledningar spänd, då det nesliga kriget och olyckan vid Villmanstrand utlöste det sista dalupp-roret 1743.²⁸

Om jag än är mest böjd att lägga vikt vid de tillfälliga orsakerna till

²⁶ Hülphers, a. a., s. 178; Järta, a. a., s. 81 och 91. — Om spannmålsbehovet se ovan not 11. Enligt F. W. von Schubert, Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finnland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820, 3, Sthlm 1825, s. 49 och s. 67, utvandrade omkring 1816 2 000 personer årligen från Mora och 1816/17 970 personer från Leksand.

²⁷ Motsättningen mellan den gamla bygdekulturen med dess självtukt å ena sidan, arbetar- och löntagarsynpunkterna å den andra framträder oförmedlat i ett uttalande av von Unge (a. a., 1833, s. 63) om psalmsången i Mora, vilken röjer »denna själfullhet, som jag tillägger dalfolket. Sådana åtminstone förekommo mig Morakarlarna hemma på deras egen grund, där de äro sig själva; borta på främmande orter och under andra förhållanden upptäckas bättre fläckarna i deras lynne, t. ex. att de äro stolta, att de äro sega och envisa; dock är det möjligt, att det som en okunnig eller fördomsfull domare anser såsom en fläck är blott en färgskiftning av en aktningvärd grundegenskap.» — Liknande synpunkter som här ovan beträffande dal-allmogens sociala ställning och åskådningar ha gjorts gällande av Silow, a. a., s. 83.

²⁸ Beckman a. a., s. 21 f.

denna folkörelse, inställer sig dock frågan, om icke det ekonomiska tillståndet i Övre Dalalaget naturnödvändigt utvecklades mot en kris. Vid 1700-talets mitt uppgick den jordbruksidkande befolkningen i hela landskapet till c:a 70,000 personer, vid sekelskiftet närmade den sig 100,000 och 1870 hade den stigit till 120,000. Den procentuella ökningen låg 1751—1810 över riksnedeltalet (39,1: 31,6) men nedgick sedan under detta och stannar för hela perioden långt efter (79,8:97,3). Utan tvivel var folkökningen på grund av den fortsatta hemmansklyvningen starkast och mest ihållande i Övre Dalalaget.²⁹ Den jord, som från början proportionsvis var hårdast belastad, fick alltså förhållandevis mottaga den största ökade underhållsbördan. Om jordbruksbefolkningens avtagande tillväxt inom landskapet i dess helhet får anses utvisa en minskad förmåga hos jorden att bereda utkomst åt nya brukare, måste det sålunda för Övre Dalalaget ha varit ett livsvillkor, att binäringarna visade sig mäktiga av fortsatt expansion.

En dylik framträder i herrarbetets förut berörda tillväxt. I Älvdalen förekom detta näringsfång icke på Linnés tid och endast »någon gång» under den tidigare delen av 1800-talet, men längre fram blev det konstitutivt för ortens förvärvsliv.³⁰ I Gagnef »ökade sig» utvandringen vid 1700-talets mitt och lämnade hundra år senare största behållningen av bisysslorna.³¹ I Ål redde man sig tidigare med gruvarbete och kolningen för bergslaget; blott ibland gingo några sockenbor nedåt landet, »dock ej oftare än nöden tränger». Men vid mitten av 1800-talet hörde Stockholmsarbete och kvinnornas tröskningsvandringar till de regelbundna näringsfången.³² 1700-talsresenärerna omtala ej några arbetsutvandringar från Vänjan, men på den kände reseskildraren von Unge gjorde de 1833 ett beklämmande intryck. Som en kontrast framhåller han förhållandet i Rättvik, där kvinnornas huslighet ger en lyckligare prägel åt hemlivet.³³ Ett sådant tillstånd blev dock icke bestående. Rättvikskarlarnas herrarbete

²⁹ Wohlin, a. a., s. 552. Jfr Öfre Dalarna förr och nu, Sthlm 1903, s. 370 f.; Frödin a. a., s. 18 f. och (om jordens parcellering) s. 38 f.

³⁰ Linné, a. a., s. 54; von Unge, a. a. (1829), s. 20 f., Levander, Livet i en Älvdalby, s. 46; Forsslund, a. a., 1: 2, s. 74 (dessa »vikingar till lands», »vandringfolket framför andra»). Enligt von Schubert, a. a., s. 57, hade Älvdalsbönderna, »då folkstocken tilltog», först sökt hjälpa sig med hemslöjd men »slutligen» tillgripit också arbete för dagspenning utanför Dalarna.

³¹ Hülphers, a. a., s. 327; Arosenius, a. a., 4: 1, s. 33.

³² Hülphers, a. a., s. 112; Arosenius, a. a., 1: 3, s. 23.

³³ von Unge, a. a. (1833), s. 85. Tre årtionden senare, då timmeravverkningen kommit igång, fortsatte endast »en mindre del» av Vänjansallmogen att utvandra (Arosenius, a. a., 2: 1, s. 34).

hade redan på Hülphers' tid varit ett stadgat näringsfång, åtminstone i Boda hade kvinnorna dragits med senast på 1830-talet, och vid århundradets mitt synas Rättvikskullorna flitigt ha sökt utsocknes arbete.³⁴ I Österdalarna var det till sist endast Ore och Orsa, som höllo sig tillbaka, men åtminstone Orsa nåddes dock slutligen av rörelsen.³⁵

Alla näringsfång hade emellertid icke samma expansionskraft som herrarbetet. Om Falu gruvas tillbakagång är redan talat, likaså om spannröskningens och körslornas avtagande till följd av den modärna teknikens utveckling.³⁶ Bruksrörelsen gick också mot driftkoncentration och en allmän omläggning, som måste minska dess efterfrågan efter säsongarbete. Samtidigt blev den nedärvda extensiva boskapsskötselns ställning äventyrad. Av skilda anledningar hade nämligen kreatursantalet i Siljansbygden ökats i en utsträckning, som trots skogsviddernas storlek gör det berättigat att tala om en överbelastning av de naturliga betes- och slättermarkerna.³⁷

Vissa företeelser tala sålunda för, att man under 1800-talets förra hälft nådde gränsen för en sund utveckling eller hotade att överskrida den. Detta var emellertid intet för Dalarna säreget. Det begynnande 1800-talets stora sociala problem var uppkomsten av en otillräckligt eller alls icke besutten underklass på landsbygden, ett verkligt jordbruksproletariat. Man kan måhända ifrågasätta, om icke den starka ökningen av herrarbetet bör uppfattas som ett steg i sådan riktning även för Övre Dalarnas allmoge. Otvetydigt är detta fallet med en social kräftskada, som höll på att inrota sig i vissa starkt befolkade bygder där som på andra håll. Tiggeriet var flerstädes på väg att bliva ett näringsfång. I Övre Dalalaget kan man urskilja tre verkliga tiggardistrikt, Gagnef, som »förser hela orten med tiggare», Älvdalen, som vid århundradets mitt talrikt rekryterade säsongtiggarnas sorgliga skara, samt Äppelbo och Järna i Västerdalarna. I allmänhet blev det emigrationen till industricentra och Amerika, som hjälpte vår landsbygd ut ur denna återvändsgränd. Även Övre Dalarna har dra-

³⁴ Jfr ovan not 19, 25; Forsslund, a. a., 1: 7, s. 97.

³⁵ Ore hade tack vare bruken rika arbetstillfällen, som direkt fortsatte i det moderna skogsbrukets tjänst (Arosenius, a. a. 1: 4, s. 29). — Th. Grindahl, Några ekonomiska data rörande Orsa sockens ekonomiska utveckling sedan 1860, Orsa 1930, s. 12.

³⁶ Trots de ivriga försöken under 1700-talet och början av 1800-talet att ersätta handtröskningen med maskinkraft (Järta, a. a., s. 50) framstår ännu hos Arosenius spannröskningen som en av de viktigaste binäringarna. Enligt C. F. Pettersson, Bidrag till kännedom om Dalarnes utveckling, Falun 1884, s. 70, hade spannröskningen i det närmaste och förhörningen alldeles upphört.

³⁷ Frödin, a. a., s. 165—173.

git fördel därav³⁸, fastän ej i samma utsträckning som andra bygder. Dess allmoges visade en större motståndskraft, som säkert är ett uttryck för dess hela anda men blev möjlig endast tack vare den jämna besuttenhet, den ofta överklagade och missförstådda hemmansklyvningen skänkt. Det är rimligare att i jordens fördelning i småbruk se ett korrektiv mot än en orsak till svårigheter, som denna trakt delade med så många andra. När landets näringsliv åter blev starkt nog att sörja för den växande befolkningen, kunde dalallmogen ta vid i sin egen bygd. Det var två genomgripande omvälvningar, jordbrukets rationalisering och skogsbrukets industrialisering, som öppnade de nya möjligheterna. Tillsammans gjorde de slut på binäringarna i deras gamla former. Men för att fullt förstå herrarbetet är det nödvändigt att också betrakta detta i dess växelverkan med jordbruket.

Det är en vida spridd uppfattning, att jordbruket i Dalarna och särskilt i Övre Dalalaget i äldre tid stått på en mycket låg standpunkt. Om ett dylikt påstående skall äga någon förnuftig mening, måste det innebära, att jordbruket i de nämnda områdena stått lägre än i det övriga riket. I denna form synes det emellertid värt en förnyad prövning..

Ursprunget till den kritiska uppfattningen av Dalarnas jordbruk är att söka i 1700-talets rese- och bygdeskildringar. Granskar man dessa närmare, finner man emellertid knappast några klagomål över låg avkastning, så framt man bortser från den för alla primitiva jordbruk norrut ödesdigra frostläntheten. Vad man vänder sig mot är en bristande odlingsflit. De många binäringarna och särskilt herrarbetet drog, menar man, arbetskraften från jorden. Dalkarlen hade ej tid att röja sina egna åkrar, därför att han bröt andras.³⁹ På denna punkt är det, en kritik har anledning att sätta

³⁸ von Unge, a. a. (1829), s. 63; Levander, *Livet i en Älvdalsby*, s. 48; Arosenius, a. a., 3: 3, s. 19, 3: 4, s. 19; Öfre Dalarna förr och nu, s. 380. Jämte von Unge företräder bl. a. P. G. Sebell, *Något om dalaallmogens samhällstillstånd*, Upps. 1838, en pessimistisk uppfattning om fattigdomens ovevkliga ökning och den fortskridande proletariseringen. Jämnare fördelas skuggor och dagar bl. a. av J. M. Bergman, *Beskrifning om Dalarne eller Stora Kopparbergs län*, Falun 1822, och Dalarnes historia, statistik och geografi, Falun 1841, samt C. Säve, *Några upplysningar om dalmålet och dalallmogens folklyne*, Sthlm 1855. Sebell ser enda lösningen i försenade äktenskap och utvandring. För en sydligare socken, By, där storskiftet ledde till uppkomsten av verkliga gårdar av slättbygdstyp, har en faktisk dylik utveckling accepterats som nödvändig. Samtidigt som arealen odlad jord ökats, har antalet bönder minskats. »Det är en våldsamt utrensning av det ekonomiskt och eljest svagare elementet, som dock uppsuges av industrien, som nu bereder rikare arbetstillfällen än förr» (C. Larsson i By, *En dalasockens historia, kulturhistorisk beskrivning av By i Folkare härad*, 1, Sthlm 1920, s. 90).

³⁹ Här må blott åberopas ett par typiska uttalanden hos Hülphers om Mora och Gagnef (a. a., s. 177 f. och s. 327).

in. Entusiasmen för nyodlingar var 1700-talets stora jordbrukspolitiska mod. Men så länge man ej övervann det extensiva jordbrukets och den extensiva boskapsskötselns metoder, fanns i själva verket föga utrymme för en starkare utvidgning av åkerarealen i ett landskap av övre Dalarnas typ. Åtminstone var detta den övertygelse, de män kommo till, som hade att bedöma problemet i ansvarig ställning.

»Jag har», skriver sålunda landshövding J. M. af Nordin 1804, »ansett nästan omöjligt, att en hel province skulle i allmänhet kunna vara så danad, att icke någorlunda tillräckelige och till odling tjänlige utmarker ännu skulle givas, men ju närmare jag hunnit lära känna marken och jordmånens art, desto säkrare har jag måst finna mig övertygad om misstaget.» I Stockholm förvånades man över sakförhållandet, vilket där förut »icke var känt eller anmält.» Men Hans Järta kom till alldeles samma uppfattning som sin företrädare, fastän han lägger starkare vikt vid ett annat hinder, nämligen den otillräckliga gödseltillgången. I motsats mot andra sagesmän vitsordar han dessutom, helt visst med rätta, en idoghet, som skapat ny åker »under långvarig fullföljd av små odlingsföretag».

Ingen tvekan torde i själva verket kunna råda om att de båda landshövdingarnas uppfattning om odlingsmöjligheternas begränsning med rådande jordbruksteknik var fullt berättigad. Och man kan gå ett steg längre. Det hade knappast varit till gagn, om spannmålsknappheten fått driva fram vidsträckta odlingsföretag på moränen. Var och en som sett Dalaskogarna också på sidan om vägarna bevarar minnesbilder av ramlande hägnader och igenväxande åkerlappar här och var i markerna. De vittna ostridigt om att odlingsnitet ej gjort halt vid den gräns, en nykter ekonomisk beräkning krävt.⁴⁰

Vad åter frågan om den i bruk tagna jordens avkastning beträffar, saknas ej heller anledningar att betvivla den rådande nedsättande uppfattningen. Enligt gängse uppgifter kunde man mot 1600-talets slut i medeltal i riket ej räkna med mer än sjätte kornet av den bästa jorden och fjärde kornet som det normala.⁴¹ För Dalarna finnes emellertid en kalkyl från det stora nordiska krigets tid, där man utgått från ett genomsnitt av femte kornet. För mycket får man dock ej bygga härpå, då siffrorna äro synnerligen osäkra. Även vissa andra notiser från den följande tiden, vilka peka i samma riktning, skola här förbigås såsom alltför vaga. På säkrare mark kommer man först med Hans Järta. Även i Öster- och Västerdalarna ger, säger han, »den naturligen svaga åkerjorden — — en högre eller åt-

⁴⁰ B. Boëthius, *Ur de stora skogarnas historia*, Sthlm 1917, s. 107 f.; Järta, a. a., s. 6 och 38 f.

⁴¹ Wohlin, a. a., s. 537 f.

minstone icke ringare avkastning i medelår» än den som uppgives för sydligare, mera bördiga landskap — ett ojävigt vittnesbörd om »allmogens omsorg och flit att på bästa möjliga sätt bruka en jord, som säkerligen skulle annorstädes till en större del ligga ouppodlad». Det finnes ingen anledning att draga dessa uppgifter i tvivelsmål. Ett hundratal år senare är nämligen förhållandet oförändrat. Hektarskörden i mellersta Dalarna (1,670 kg) står visserligen tillbaka för Skånes (2,170 kg) men tävlar med Östergötlands (1,690 kg) och överträffar Mälar- och Hjälmabygdernas (1,480 kg).⁴²

Redan för 1700-talsresenärerna framstod det som en huvudsvaghet i Övre Dalalagets ekonomiska liv, att skogen ej kunde industriellt utnyttjas. När helst någon lämnar allfarsvägarna, framskymtar den typiska svenska urskogsbilden med överåriga glesnande träd och marken belamrad med mansåldrars avfall. Närmare byarna blir visserligen bilden en annan: där dominerar »ödslet», huggandet utan tanke på annat än det ögonblickliga behovet. Både urskogen och de härjade markerna vittna typiskt om att virket ej fått pris. Trots all rovdriftens hänsynslöshet har den dock flerstädes gjort rum för förnyelse. Vid sidan av rena förödelser talas om täta yngre bestånd utmed färdvägarna. I kolningsdistriktet kring Falun är skogsbilden åter en annan. Århundradens efterfrågan har här lett till en effektiv exploatering. Mycket belysande äro några notiser om Ål. Skogen är här, heter det vid mitten av 1800-talet, så hårt anlitad, att den näppeligen motsvarar vanliga hembehov. Såsom ett betecknande vittnesbörd om dess underordnade värde anföres, »att ingen enda mogen fura på över hundra år här stått att finna. Den sista fälldes år 1747 till den då under byggnad varande klockstapeln. Den nuvarande tallskogen är endast ett ungt och omoget släkte. Förmodligen fick den dödsstöten genom förfädrens omåttligt uppdrivna bergsbruk». ⁴³ Dog gjorde skogen visserligen icke — den visade sig tvärt om tillräcklig för fortsatt exploatering i trävarurörelsens tjänst. Vår sagesmans pessimism är endast ett uttryck för tidens skogspolitiska ideal, men hans faktiska notiser äro desto värdefullare. De röja nämligen, att skogen kring Falun vid 1700-talets mitt effektivt tagits i bruk. Ekonomiskt var detta givetvis en stor fördel. Men det var ännu blott

⁴² Järta, a. a., s. 38, s. 44 och s. 99; E. Höijer, Sveriges jordbruk, Sthlm 1924, s. 80 f.; Frödin, a. a., s. 39. Enligt Bergman, Beskrifning om Dalarne, s. 118 anm., var Stora Kopparbergs län i avseende på avkastningens tunntal det tionde men i avseende på avkastningens förhållande till hela utsädet det åttonde länet. Då norra Bergslagen aldrig nått någon större avkastning (endast 1,360 kg per hektar enligt Höijer), torde Siljansbygdens få anslås högre.

⁴³ Arosenius a. a., 1: 3, s. 22, liknande omdömen om Bjursås och Gagnef i a. a., 1: 5, s. 14 och 4: 1, s. 31 f.

inom en mindre krets, man kunde tillgodogöra sig sin största naturliga rikedom. För pånyttfödandet av länets ekonomiska liv krävdes här en insats, lika genomgripande som jordbrukets rationalisering och på ett sätt mera grundläggande. Ty blott förnyandet av den efterfrågan på människors och dragares arbetskraft, som varit förutsättningen för näringslivets gamla organisation, kunde göra det möjligt att bygga vidare på den gamla grunden. Och endast från skogen kunde denna nya efterfrågan komma.

Liksom motviljan mot skogens utnyttjande utgingo den ovanberörda kritiken av odlingsfliten i Övre Dalalaget och de nedsättande omdömena om dess åkerbruk från vissa allmänna tidsåskådningar. För jordbrukets del framträdde dessa i den romantiska förkärleken för det autarkiska bondbruket och den därav föranledda motviljan mot jordbruksbefolkningens industrialisering. Det är dessa stämningar man möter i de enformigt återvändande domarna över böndernas binärningar, över kol- och forbondeväsendet kring bruk och trafikleder, över skogskörslor och många andra snarlika företeelser. Lika litet som den ekonomiskt desorienterade bonderomantiken är denna dess följdforeteelse begränsad till vårt land. I Norge har den nyligen underkastats en välgörande kritik, som bygger på en friskare syn på hela detta stora problemkomplex.⁴⁴ Det är ett talande vittnesbörd bland många om Hans Järtas självständiga och ursprungliga begåvning, att han föregripit denna moderna uppfattning.

Utgående från att länet i förhållande till den odlingsbara marken var ett av de folkrikaste i riket, vänder Järta sig med skärpa mot dem som förmena, att jordodlingen där försummats till följd av bergsbruket och dess behov av arbetare. För honom är tvärtom bergsbruket den huvudsakligen drivande kraften uti organisationen av denna landsorts allmänna industri, »i dess mångfaldiga binäringsidoghet» men ej mindre i dess jordbruk. Den vida fåtaligare befolkning, som jorden allena kunnat föda, skulle enligt hans mening saknat icke blott nödigt förlag till dess skötsel utan även »den omtanka och den arbetsdrift, som detta jordbruk kräver». Allmogen var enligt hans iakttagelse minst fattig och i följd därav minst beroende av främmande hjälp i de socknar, där närbelägna verk sedan gammalt bjudit arbetsförtjänster. Där var också dess jordbruk högst uppdrivet. Järta gick i sin uppskattning av ett rikt näringslivs väckande och uppfostrande verkan så långt, att han t. o. m. vågade anse denna verkan kompensera skjutsningsbesvärets och väghållningens olägenheter. Anmärkningsvärdast är kanske dock, att han i näringslivets rika, mångsidiga utveckling såg en moraliskt uppryckande kraft. Varje nytt medel att förvärva självbestånd blir en ny väckelse att sträva därtill. Och framför allt, i

⁴⁴ W. Keilhau i *Det norske folks liv og historie*, 8, Oslo 1929, s. 43 f.

nordiska länder är den moraliska kraften störst, »där den minst under vintermånaderna ligger i dvala och där den då, genom flerfaldiga olikartade förrättningar och mödor, mångsidigast övas».⁴⁵

Dessa Järtas ord visa framåt mot det nyorienterande arbete, genom vilket Övre Dalarnas allmoge förverkligat den nya tidens möjligheter.⁴⁶ Men de visa också tillbaka på det problem, som inledningsvis uppställdes. Endast därom skola här ett par ord tilläggas. Den diskussion, som nu slutförts, har icke lämnat något tvivelsmål om att svåra sociala och ekonomiska problem varit förknippade med övre Dalarnas säregna jordförhållanden och starka folkanhopning. Men den torde till fullo ha visat, att dessa problem lösts, icke genom passiv underkastelse och armodets resignation utan genom ihärdigt arbete och självständiga initiativ. Gamla seder, bruk och bruksföremål ha icke endast varit »den svenska fattigdomens» följd och prydnad. De äro tillika uttryck för en bestämd vilja, en positiv strävan. När man grubblar över dalakulturens säregna problem, föres man ovillkorligen tillbaka till Terserus' konception av avskildheten icke som isolering utan som styrka och trygghet. Frågan, varför den allmoge, som för sitt uppehälle kanske mest sett sig visad ut från sitt eget, så hårt slagit vakt kring detta egna, hör till de problem, som på grund av sin art aldrig skola lösas utan rest. Här har uppgiften satts vida blygsammare. Det har gällt blott att med hjälp av kända fakta söka nå fram till de yttre förutsättningarna för den övre Dalabygdens säregna odling med dess enhet av trofast vårdat fornarv och friska impulser utifrån, att visa, att nyckeln till denna odling icke bör sökas i retardering och torftighet. Den har tvärtom varit ett av uttrycken för ett mångsidigt arbetsliv och burits av de livsmöjligheter, detta arbetsliv trots ofta hårda villkor skapat.

Zusammenfassung.

Seit jeher werden die Bauer im oberen Dalekarlien, die vielbesprochenen »Dalkarlar«, die einen so hervorragenden Anteil an den schwedischen Freiheitskämpfen der Unionszeit genommen haben, bald als Träger von vaterländischer Kraft, altschwedischem Ernst und einfachen Sitten gepriesen, bald als »eine schwierige und starrköpfige Bauernschaft« gerügt. Die entgegengesetzten Urteile lassen sich auf einen tiefen Gegen-

⁴⁵ Järta, a. a., passim, särskilt s. 6 f., s. 14, s. 23, s. 26, s. 62, s. 77 f., s. 89 f. och s. 101.

⁴⁶ En översikt över utvecklingen efter 1850 med starkt framhävande av samverkan mellan jordbruk och trävaruindustri ger Gösta Boëthius, Kopparbergs läns sparbank 1851—1926, Upps. 1926, kap. 3.

satz im sozialen und ökonomischen Leben dieser Wald- und Gebirgseins- wohner zurückführen. Sie sind immer freie Bauern geblieben und haben mit allen Kräften an der heimatlichen Scholle festgehalten. Aber ein grosser Bevölkerungswachs, dessen Anfang in vorgeschichtlichen Perioden gesucht werden muss, hat sie früh genötigt, das Ackerland in immer kleinere Parzellen zu verteilen und ihre Nahrung teilweise durch Arbeiten in der Fremde zu suchen. Konservative Bodenständigkeit und leicht bewegliches Lohnarbeitergemüt haben sich deshalb bei ihnen in vielerlei Art und Weise gekreuzt.

Jährlich sind grosse Scharen von Männern und Weibern aus dem nördlichen Dalekarlien auf »Arbeit bei den Herren« (herrarbete) ausgezogen. Manche zeichneten sich als geschickte Bauarbeiter, Tischler und Mahler aus, andere bedienten die Bergwerke als Fuhrleute, noch andere wurden in Stockholm zu allerlei groben Arbeiten, wie z. B. Holzsägen, benutzt oder bekamen auf dem Lande Anstellungen bei Dreschen, Holz- und Steinarbeiten, Rodungen und dergleichen. Dazu kamen noch weite Trödlerfahrten mit den Ergebnissen einer vielseitigen Hausindustrie. Für die reicheren Gegenden über ganz Schweden haben diese billigen, genügsamen Arbeiter eine grosse Rolle gespielt. Schwieriger ist die Frage, wie die Fremdarbeit auf die eigene Gegend eingewirkt hat.

So viel ist klar, dass es die grosse Nachfrage nach der Arbeit der Dalekarlier ist, die es ihnen ermöglicht hat, in ihrer geliebten Heimat sesshaft zu verbleiben. Die Bevölkerung und damit die Parzellierung des Bodens hat immer zugenommen. Früh ist dabei die Frage entstanden, ob nicht eine solche Anhäufung von Menschen zum Pauperismus führen musste. Besonders im Zeitalter des Physiokratismus war man der Ansicht, dass die Bevölkerung lieber daheim bleiben und durch Rodungen ihr Dasein verbessern sollte. Vieles deutet aber darauf, dass Landwirtschaft, Lohnarbeit und Hausindustrie zusammen Lebensbedingungen geschaffen haben, die nicht schlimmer gewesen sind als diejenigen anderer Kleinbauer. Besonders verdient es beachtet zu werden, dass der Ackerbau nicht so rückständig gewesen sein kann, wie oft angenommen wurde. Schon früh scheint man nach Mass der Zeit den jetzigen Zustand angebahnt zu haben, wo die Ernte pro Hektar mit derjenigen der fruchtbarsten Landschaften nördlich von Schonen wetteifert. Kritisch ist die Lage zuerst im neunzehnten Jahrhundert geworden, als die modernen Erfindungen (Eisenbahnen, Dampfer, Dreschmaschinen u. s. w.) einen guten Teil der Leistungen der Dalekarlier überflüssig machten. Aber die gleichzeitig aufblühende Waldwirtschaft hat bald innerhalb der Provinz eine noch grössere Nachfrage nach ihrer Arbeit geschaffen und die rationelle Landwirtschaft hat gleichzeitig den Ertrag der kleinen Äcker wesentlich erhöht.

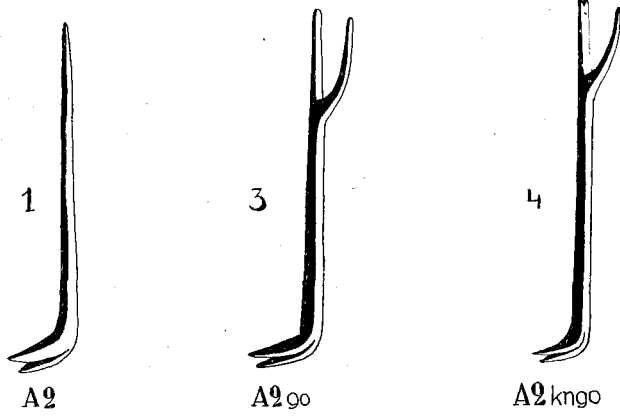
Der berühmte Staatsmann Hans Järta, der eine Zeit lang Landeshauptmann in Dalekarlien war, hat in einem Bericht vom Jahre 1822 in Bezug auf die Lohnarbeit und die Hausindustrie der Dalekarlier gesagt, dass im Norden die moralische Kraft da am grössten ist, wo sie während der Wintermonate am wenigsten in Schlummer liegt und wo sie da durch die verschiedensten Verrichtungen und Mühen am vielseitigsten geübt wird. In der That scheint es auch, als ob gerade die regen Verbindungen mit dem allgemeinen ökonomischen Leben des Landes und der allerdings begrenzte Wohlstand, der durch die Fremdarbeit und die Hausindustrie erreicht wurde, zuerst dem Traditionalismus der Waldbauer die Kraft gegeben haben, die zäh bewahrte heimatliche Kultur zu ihrer eigenartigen Blüte zu bringen.

Ett timringsredskap i kultur- geografisk belysning

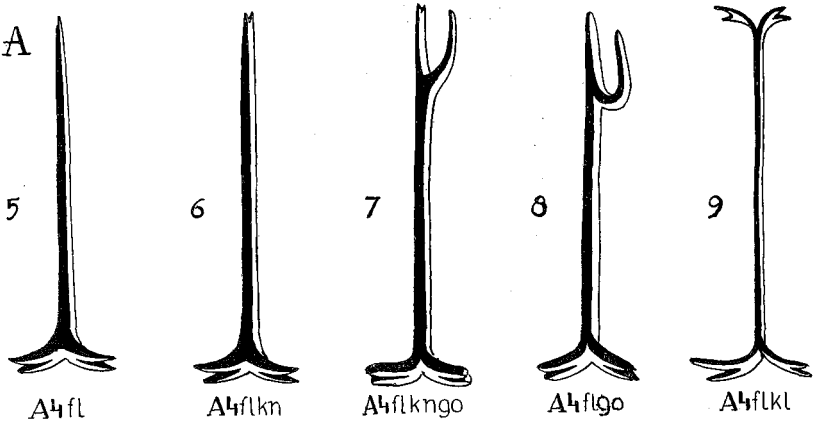
Av *Sigurd Erixon*

Det lilla vid husbyggnad begagnade redskap, som här skall göras till föremål för undersökning, har hittills icke behandlats i litteraturen men förtjänar dock ur såväl teknisk som kulturhistorisk synpunkt ett visst intresse. Det har sedan länge begagnats och brukas på sina håll ännu av timmermän vid hopfogningen av över varandra liggande väggstockar i sådana hus, där man eftersträvar en viss täthet, detta såväl i knuttimrings- som skiftesverkshus. Man hugger för detta ändamål ut en ränna i den överliggande stocken, avpassad så, att den omsluter något av den underliggandes rygg eller åtminstone stöter så nära som möjligt ihop med densamma och på samma gång ger rum för det tätningslager, vanligen av mossa eller »drev», som man brukar begagna för att ernå större täthet i varmhus av olika slag. När man märker ut och ritar upp ytterkonturerna för sagda ränna, innan den upphugges, kommer nyssnämnda verktyg till användning. Det är i allmänhet av smidesjärn eller stål och må här kallas *timmerdrag* eller *dragjärn*. Andra namn förekomma också i våra dialekter, men dessa båda äro de mest utbredda och lättast förståeliga. Timmerdraget uppträder i ett flertal olika typer och formvarianter, men gemensamt för dem alla är, att i yttre eller rättare sagt nedre ändan, som är böjd i vinkel eller har formen av en tvärarm, finnas två samtidigt brukbara grenar, av vilka den ena vid begagnandet drages eller strykes tätt utefter understockens övre snedsidor eller kanter, medan den andra samtidigt gör en rits i överstockens underkant, fig. 22. Detta upprepas på stockarnas båda sidor. Proceduren är avsedd att ge dragrännan form efter understocken. Oberoende av om järnets stam eller stjälk är enkel eller dubbel, bruka våra bönder benämna spetsarna, med vilka man utför ristningsproceduren, »klor» (så t. ex. i Bohuslän och Västmanland), »horn» (så t. ex. i Västergötland och Dalarna) eller en »käft» (så t. ex. i Åsele, Lappland). Associationen med djurhorn har i Leksand och omgivande socknar i Dalarna fört till att hela verktyget benämnes »get». I Ovensiljan, t. ex. Orsa, har jag hört timmermän kalla de båda samhörande risthornen

Grupp A
I

Grupp A
II

Grupp A
III

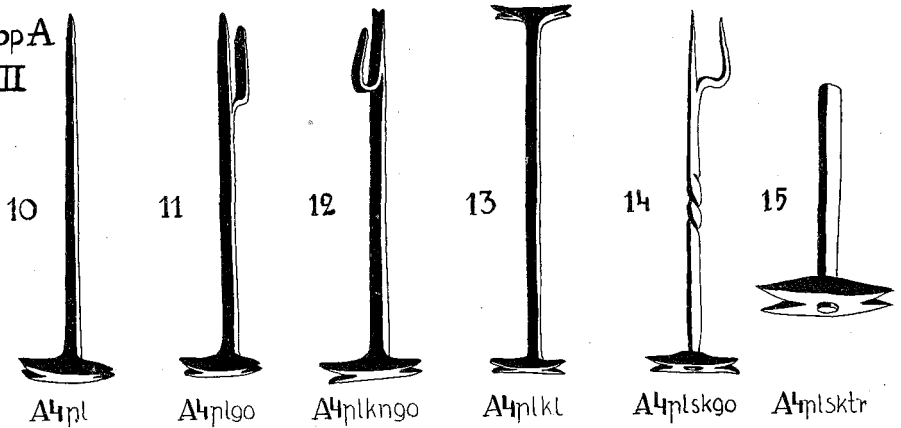

Fig. 1. Dragjárn med hel stjälk och fasta klor (typ A).

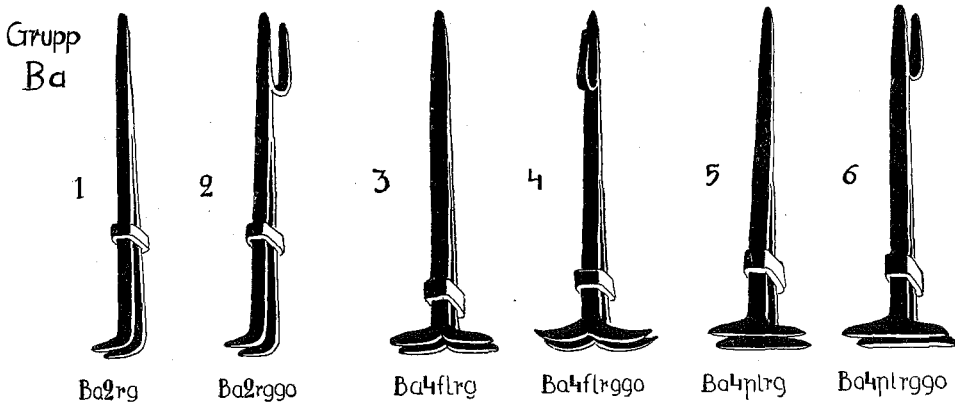

Fig. 2 Dragjärn med kluven stjälk (typ Ba).

för »gumsen». Då dragjärnen här ofta äro dubblerade med ett grövre och ett mindre par, skiljer man på »stora gumsen» och »lilla gumsen». I Lima i Dalarna äro motsvarande benämningar stordraget och lilldraget (»lessdraje»). På en del håll i Götaland kallas hela verktyget för sina klösande egenskapers skull »katt», i södra Östergötland någon gång även »räv». I det följande användes termen »klor» såsom mest betecknande. Då klorna äro på ett eller annat sätt rörliga, brukar avståndet dem emellan kunna regleras, vilket kallas att »ställas». På många drag äro klorna blott och bart sidoflikar, åstadkomna genom en mer eller mindre grund urtagning i mitten av verktygets nedre ända, här benämnd »foten» eller »tassen». Denna kan då vara blott och bart ett omkrökt parti av järnet. Den hör då till samma stycke som skaftet eller stjälken, fig. 1: 1. Oftare är anordningen dubblerad i fotens ände eller baksida. Fotens undersida kan då antingen vara sammanhängande och jämn som på en vanlig hammare, fig. 1: 10, eller också mitt under försedd med en inskärning på tvären, markerande de båda tvåkloiga sidostyckenas stammar som två grenar från skaftet, fig. 1: 5. Ibland är likheten med ett hammarhuvud slående. Skaftet förefaller då vara trätt på foten, och ofta är väl sammansättningen åstadkommen på så sätt. Skillnaden är vanligen ej stor mellan dessa två varianter, som båda ha orörliga klor och därför lämpligen sammanhållas till en grupp med hel stjälk och fasta klor. Det finnes emellertid också drag, som ha så djupt kluven stjälk, att de båda grenarna äro böjliga och på så sätt reglerbara, fig. 2. Denna klyvning går i motsats till på föregående grupp längs igenom de omböjda klorna, och de två mer eller mindre likformiga huvudgrenarnas spetsar utgöra då de båda klor, som samtidigt skola fungera. På så sätt bliva klorna rörliga i förhållande till varandra och kunna regleras och omställas. Vi ha alltså här en särskild typ, som karakteriseras

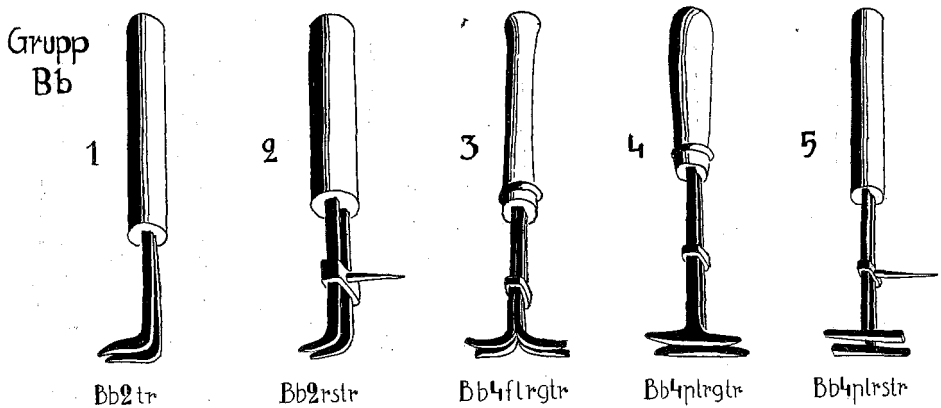

Fig. 3. Dragjärn med helkluvan eller dubbel stjälk (typ Bb).

av kluvan stjälk och ställbara klor. Även i detta fall kunna klorna dubbleras genom att — mer eller mindre symmetriskt — upprepas åt motsatt sida. Gränsen mellan de på detta sätt motställda grenarna markeras av en inskärning, så att foten på undersidan får flikform, fig. 2: 3, eller också är den platt och jämnlöpande, då vardera huvudgrenen avslutas nästan med ett slags hammarhuvud, fig. 2: 5. Stjälkens förgrening kan vara mycket djupgående, och förgreningspunkten dem emellan ligger då ofta dold i ett träskafte, som trätts på stjälkändan, ja någon gång synas grenarna vara självständigt insatta i skaftet, fig. 3. Avståndet mellan grenarna eller skänklarna fixeras i allmänhet genom en skjutbar ring, »ställring» (Jämtland) eller, såsom det på en följande typ heter, »hylsa» eller »hålk» (norra Uppland), gärna dock också genom en mellan skänklarna eller mellan ena skänkeln utsida och ringen insatt träkil. Skänklarnas rörlighet hos denna typ är icke stor. Denna svårighet har hos en tredje huvudtyp övervunnits genom införande av en fjädrande bygel, fig. 4. Verktöget får då ungefär samma grundform som en ullsax — ehuru givetvis utan skär — och bygeln är vanligen skarpt utsvängd. Även här varieras med två eller fyra klor och grenformiga eller platta fötter. Den ena foten eller släpklon är någon gång mindre än den andra foten eller ristklon. Bygeltypen är, om man tager hänsyn till alla dess varianter, den allmännaste. Den regleras liksom den föregående med ställring och träkilar. Någon enstaka gång har kilen ersatts av en i ena skänkeln fäst skruv, med vilken andra benet kan pressas ut. Det finns några få fjädrande timmerdrag, som ej ha utsvängd bygel. Verktöget är då tillkommet genom enkel hopvikning av en järnten och har blott en rund omböjning i ändan, fig. 4: 1—3. Man måste därför räkna med att en sådan primitiv form har existerat, men i några fall synes det direkt, att den tillkommit genom sekundär omsmidning.

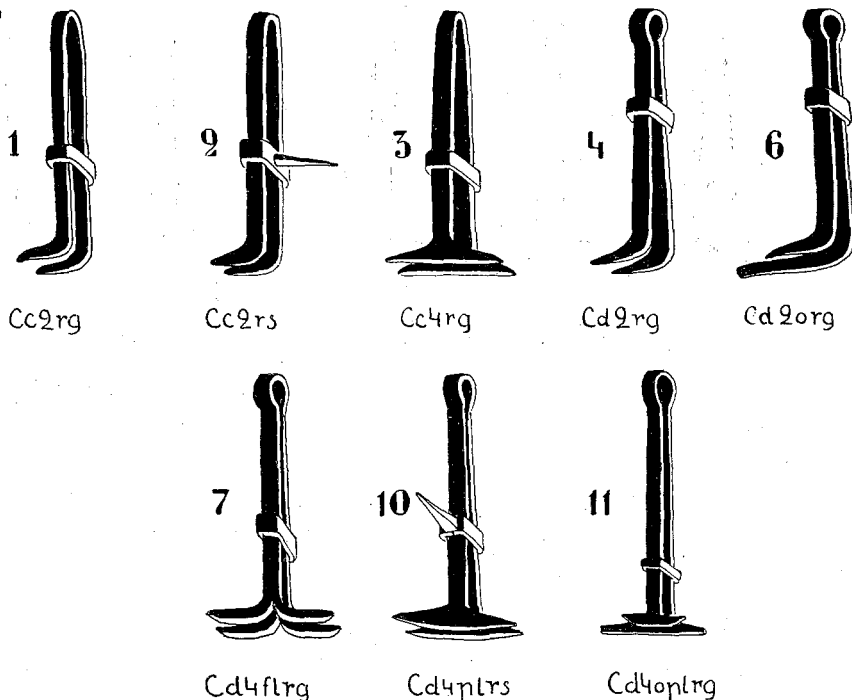
GRUPP
C.

Fig. 4. Dragjärn med bygel och ställring (typ C).

Reglerbarheten har varit dragens ömma punkt. På drag med fasta klor måste omställningen ske helt enkelt genom omhamring; detta tillvägagångssätt brukas någon gång ännu i övre Dalarna. De fjädrande formerna och bygeltypen representera i detta avseende en avgjord förbättring. En i jämförelse därmed långt större fulländning ernå dock de dragjärn, på vilka man helt eller delvis applicerat passarens konstruktion. Det är härvid två ting, som kommit till användning: gångjärnsleden och den bågformiga ställskivan. Den senare har man helt enkelt lånat och anbragt på bygeltypen, fig. 5: 1—4. Då denna blandform spelat en viss roll, må den också räknas bland huvudtyperna. En variant därav är bygeltypen med reglerskruv men utan skena, fig. 5: 5. I båda fallen har man möjlighet att med mått bestämma avståndet mellan klorna och att fastlåsa dem i denna ställning med hjälp av en skruv. Slutligen ha vi här emellertid att räkna med passartypen med gångjärnsled, vilken förekommer dels med raka skalmar, fig. 6: 1—2, dels med utsvängd bygelform, fig. 6: 3—4, den senare tydligen en korsningsprodukt. Inom alla de sistnämnda grupperna finnas varianter med 2 och 4 klor, med raka eller flikiga och med oliklånga avslutningsarmar. I Sydöstsverige (Småland, Blekinge, Öland etc.), där

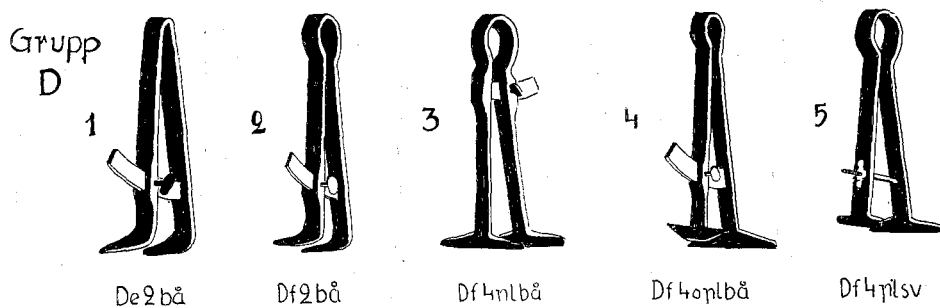

Fig. 5. Dragjarn med bygel och stillbåge (typ D).

detta senare förekommer, brukar den längre armen, som på denna typ i motsats till på bygelgruppen släpas på timret, kallas »följaren», den ritande »ritaren».

Förutom till uppdragning av de ristlinjer, som fixera fogrännan under timmerstockarna, ha dragjarn också under vissa förhållanden brukats till utmärkning av knuthakens storlek, fig. 23—24, och hoppassning av golvtiljor. Härtill har man kunnat använda reglerbara dragjarn av redan beskrivna typ. Där man i stället brukade drag med fasta klor eller med kortgrengigt kluven stjälk, behövdes speciella anordningar för detta ändamål. Särskilda knutdrag synas ej ha existerat, utan detta verktyg har man i stället på ett eller annat sätt kombinerat med de egentliga timmerdragen. Detta har ibland skett så, att det ena klopåret på ett 4-kloigt dragjarn gjorts mycket mindre eller att fotstyckena så starkt konvergera åt ena sidan, att avståndet mellan klorna på denna sida blivit nog litet att nyttjas till knutdrag. Annars har en urtagning gjorts i stjälkens andra ände (någon gång till och med i de grövre klornas spetsar), så att ett litet orörligt, tvåkloigt knutdrag där uppkommit, fig. 1: 6. Golvdrag, som krävde större proportioner, åstadkom man i stället genom anbringande av en utsvängd gren i den ände av stjärken, som ej var timmerdrag, fig. 1: 3. Det begagnades på så sätt, att man strök den rakt utlöpande stjälkändan utefter den redan inlagda golvplankans yttre, förut jämnade långsida, medan den utsvängda draggrenen beskrev en därmed parallell linje på en längs utmed den förra provisoriskt utlagd plank. Träpartiet på långsidan utanför ritsen hade man sedan blott att avlägsna för att få plankan att bli jämn och kunna passas till den föregående. Självständiga golvdrag av järn äro ganska sällsynta, men de förekomma dock i Mellansverige, Finland och Norge, fig. 16. Vanligare har dock i övre Sverige varit ett redskap av trä, besläktat med strykmåtten (jämför nedan och fig. 27).

Alla dessa tre behov kunna vara tillgodosedda var för sig på ett och samma dragjarn, som då sålunda är sammansatt av timmer-, knut- och

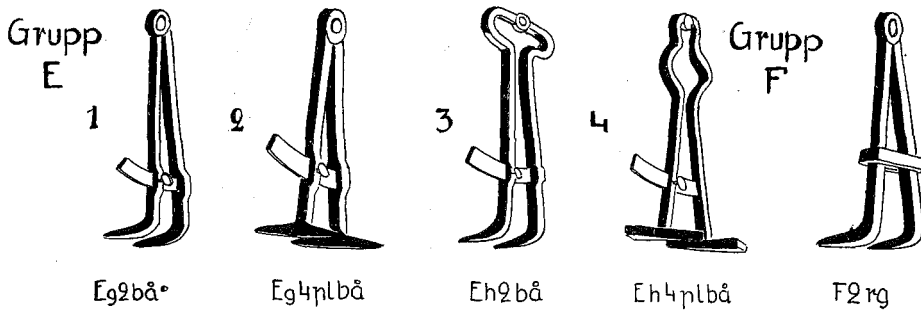

Fig. 6. Dragjärn av passartyp (typ E och F).

golvdrag. Likaså förekommer det, att timmerdraget är förenat med ett av de båda senare.

Om vi bortse från ytterligare några specialtyper, till vilka jag återkommer i det följande, kunna dragjärnen — som äro helt av järn ehuru i några fall med träskaft — indelas under hänsynstagande till följande egenskaper, (här markerade med särskilda beteckningar), nämligen:

Klornas fasthet, stjälkens uppdelning och rörlighet.

- A. Hel stjälk, fasta klor.
- B. Kluven stjälk och därigenom ställbara klor.
  - a. Kortgrenigt kluven stjälk.
  - b. Helkluven stjälk.
- C. Bygelformigt böjd, fjädrande stjälk; inställning med ring.
  - c. Smal bygel.
  - d. Utsvängd bygel.
- D. Bygelformigt böjd, fjädrande stjälk; inställning med ställbåge eller skruv.
  - e. Smal bygel.
  - f. Utsvängd bygel.
- E. Passartyp med gångjärnsled, ställbåge och skruv.
  - g. Raka skänklar.
  - h. Skänklar med bygelformig utsvängning.

Dragfotens form.

- fl. Inskuren undertill med flik- eller klykform.
- pl. Rak undertill med plana klor.
- sk. Hammarliknande med imitation av genomträtt skaft.

Klornas antal och längd.

2 = 2 lika långa, riktade åt samma sida.

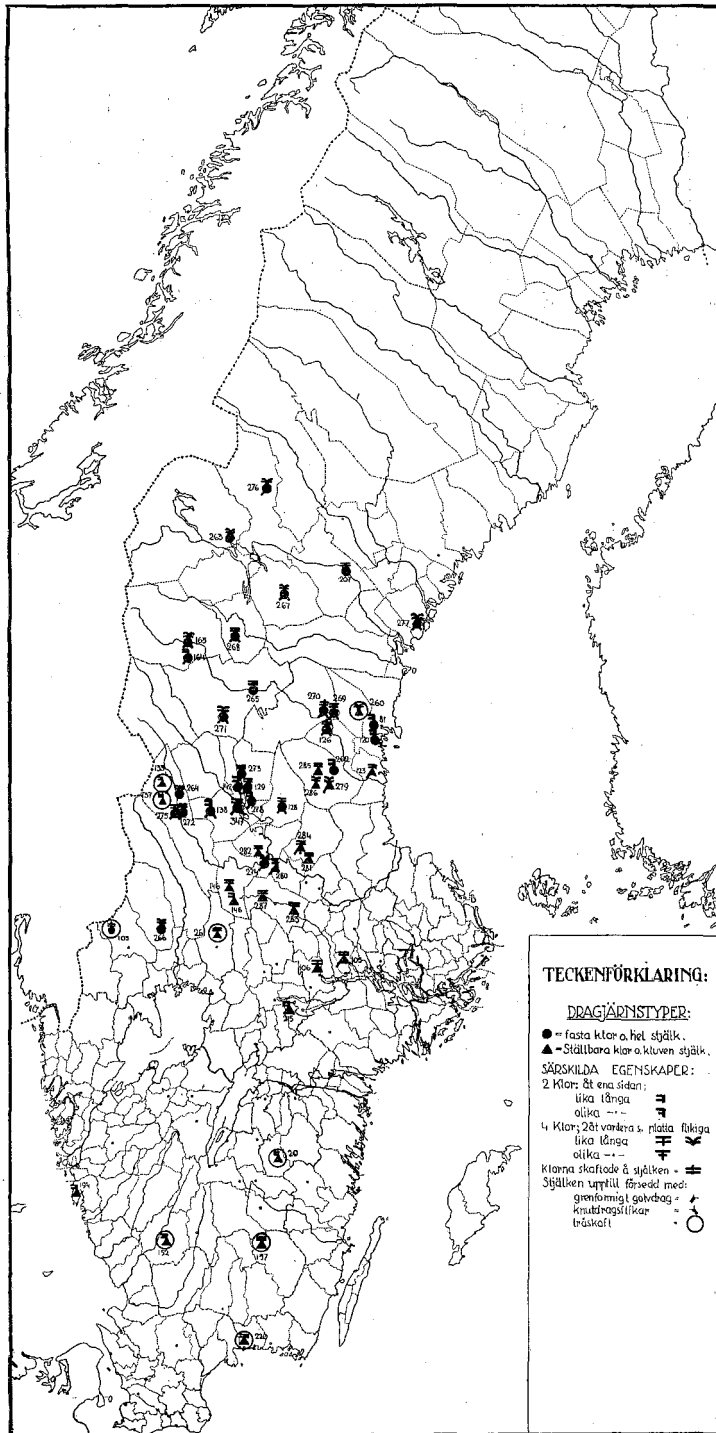

Fig. 7. Karta över dragjärnstyperna A och Ba-Bb i Sverige.

- 2o = 2 klor olika långa, riktade åt samma sida.
 4 = 4 klor lika långa, två åt vardera sidan av foten.
 4o = 4 klor olika långa, två åt vardera sidan av foten.

Regleringsanordningar.

- rg = rörlig ring för skänklarnas (klornas) inställning.
 rs = ringen försedd med spets.
 bå = ställbåge med skruv.
 sv = skruv.

Stjälken försedd i sin andra ände med

- tr = träskaft.
 kn = 2 knutdragsklor.
 go = grenformigt golvdrag.
 kl = timmerdrag med 4 klor.

Med hjälp av dessa bestämningar har jag grupperat materialet sådant detta föreligger i bevarade eller på annat sätt kända exemplar och jämn-sides därmed för Sveriges vidkommande uppgjort utbredningskartor, som låta oss samtidigt avläsa den geografiska fördelningen i avseende på de nyssnämnda egenskaperna och på varje särskild dragjärnstyp i och för sig, fig. 7—8. För översiktens skull och för att ej alltför mycket inkräkta på utrymmet anföras beläggen i tabellform, och jag använder därvid speci-ella beteckningar, nämligen bokstäver för att markera dessa egenskaper och siffror för kloantalet — allt detta korresponderande mot de på kar-tan brukade tecknen — medan varje särskilt dragjärnsbelägg anföras ge-nom nummer och landskapsbeteckningar. Numren återfinnas invid varje utprickat belägg på kartorna och dessutom i tabellerna, nedan s. 71—81, där de anföras i vanlig nummerföljd och med fastställande av såväl typ som Ortsbenämning och källhänvisning. Här ifrågavarande dragjärnsfor-mer avbildas i schematisk uppställning på fig. 1—6, och man återfinner där samma typgrupper och beteckningar som begagnas i ovan anförda tabeller.

A. Hel stjälk med fasta klor.

(Jfr fig. 1.)

I.	1. A2	Häls. 120, 262	II.	5. A4fl	Jämt. 263
	2. A2kn	Dalar. 142		6. A4flkn	
	3. A2go	Häls. 81 (dat. 1750)		7. A4flkngo	Härj. 165, 271
	4. A2kngo	Dalar. 138, 278			Jämt. 267
		Härj. 164			

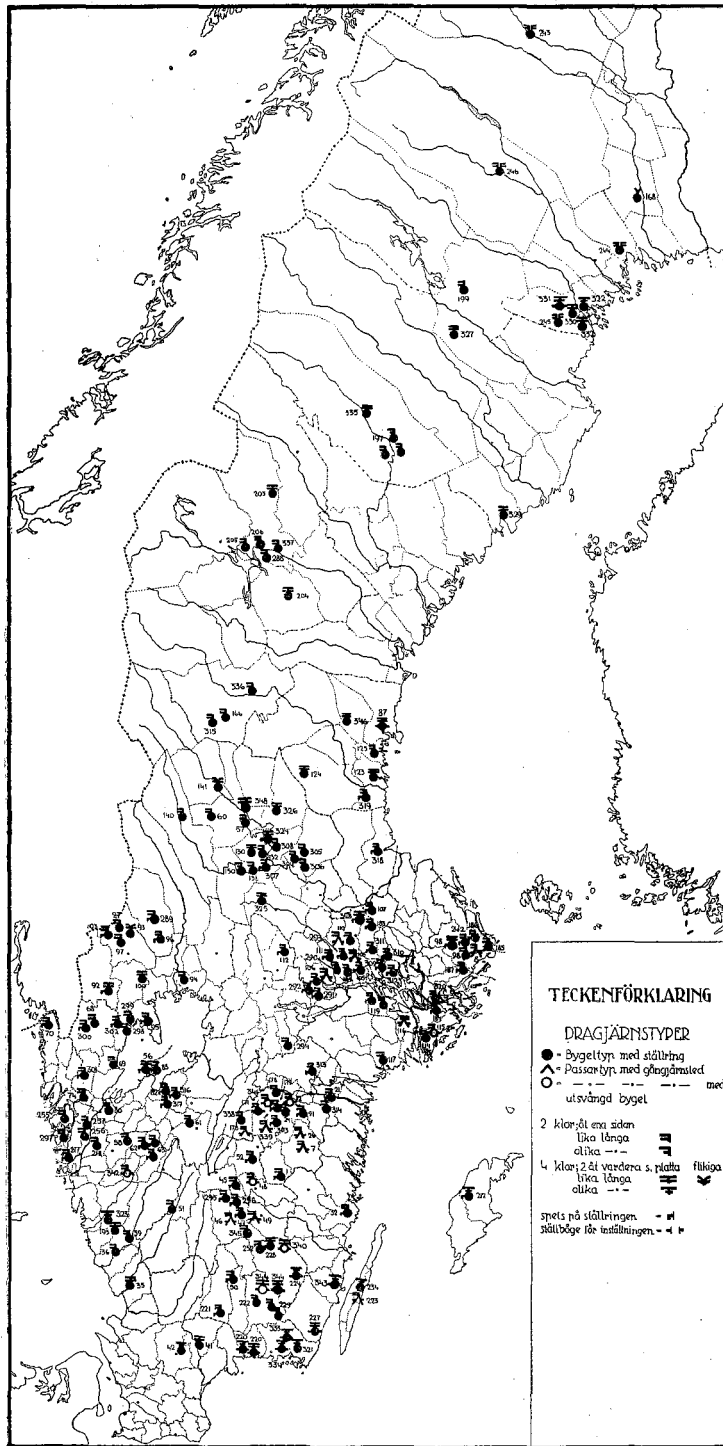

Fig. 8. Karta över dragjärnstyperna C-F i Seerige.

II. 8. A4flgo	Dalar. 274 Jämt. 276 Ång. 277	III. 12. A4plkngo	Dalar. 128, 129, 347 Häls. 269 Jämtl. 268
9. A4flkl	Värml. 266	13. A4plkl	Jämt. 207
III. 10. A4pl	Dalar. 264 Härj. 265	14. A4plsngo	Häls. 126, 270
11. A4plgo	Dalar. 272, 273 (2 golvdrag), 275	15. A4plsktr	Värml. 103 (enastående genom sitt träskaff)

Ba. Kortgrenigt kluven stjälk och ställbara klor.

(Jfr fig. 2.)

I. 1. Ba2rg	Hall. 194 Närk. 215 Dalar. 146	III. 5. Ba4plrg	Dalar. 281, 283 Häls. 285	} Fotens form oklar
2. Ba2rggo	Dalar. 280	6. Ba4plrggo	Västml. 105	
II. 3. Ba4flrg	Dalar. 282, 287 Häls. 286	IV. 7. Ba4-rg	Västml. 106 Dalar. 146	
4. Ba4flrggo	Dalar. 284 Häls. 279	8. Ba4-rggo	Häls. 123	

Bb. Helkluven stjälk och ställbara klor.

(Jfr fig. 3.)

I. 1. Bb2tr	Smål. 152 Dalar. 133, 137	III. 4. Bb4plrgtr	Blek. 220 Värml. 261
2. Bb2rstr	Ög. 20	5. Bb4plrstr	Smål. 157
II. 3. Bb4flrgtr	Häls. 260		

C. Dragjärn av bygeltyp. Inställning med ring.

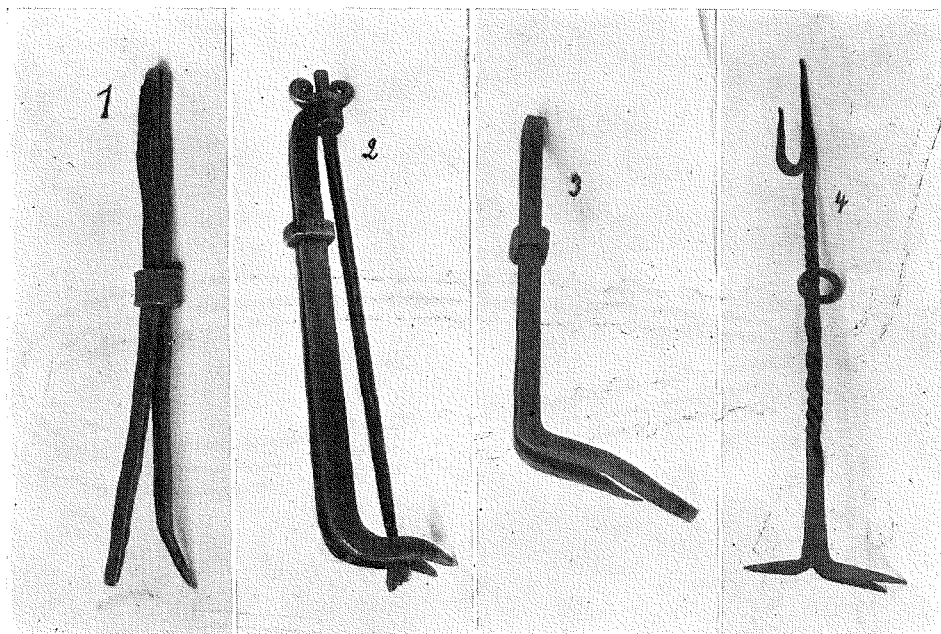
(Jfr fig. 4.)

c. J ä m n s m a l, f j ä d r a n d e b y g e l.

I. 1. Cc2rg	Hall. 39 Vg. 58 Ög. 338 Jämt. 337 Västb. 168 (klorna gå utan särskilt böjd fot rakt ut från bygeln)	II. 3. Cc4plrg	Hall. 193 Jämt. 203, 204 Lappl. 335
2. Cc2rs	Smål. 32, 51, 52 Boh. 70		

- d. Fjädrande bygel med utsvängning.
I. 4. Cd2rg	Hall. 36 Smål. 222, 252, 345 Vg. 61, 80, 218, 316 Boh. 74, 255, 256, 257, 297 Dals. 68, 69, 298, 299 Värml. 94, 97 Ög. 24, 178, 314 Söd. 117, 199 Uppl. 98, 185, 320 Västml. 105, 110, 290 Dalar. 57, 60, 131, 132, 140, 304, 305 306, 308 Häls. 125 Härj. 166, 315, 336 (med skruv i stäl- let för kil) Jämt. 205, 206, 288 Lappl. 199	II. 7. Cd4flrg	Värml. 93 Dalar. 141
		8. Cd4flrs	Vg. 56
		III. 9. Cd4plrg	Hall. 35 Smål. 344 Värml. 92, 100 Dalar. 130, 325, 348 Häls. 124, 346 Lappl. 327 Norrb. 330 (med skruv i stället för kil), 332
		10. Cd4plrs	Smål. 228 Dalar. 324
		11. Cd4oplrgr	Skån. 42 Blek. 321 Vg. 323 Norrb. 322
		12. Cd4oplr	Gotl. 212
5. Cd2rs	Smål. 45, 47, 50, 221, 295, 296 Vg. 62, 63, 82, 83, 317 Boh. 217 Dals. 300, 301, 302 Värml. 95, 96, 103, 289 Ög. 1, 21, 91, 179, 303, 313 Söd. 114, 119, 184 Uppl. 183, 186, 187, 242, 309, 310, 311, 312 Närk. 294 Västml. 105, 106, 107, 111, 112, 291, 292, 293 Dalar. 307 Häls. 318, 319	IV. 13. Cd4-rg	Skån. 41 Dalar. 326 Häls. 123 Ång. 329
		14. Cd4-rs	Uppl. 98, 328
6. Cd2org	Dalar. 150 Lappl. 197		
- } } Fotens
} } form
} } oklar

Fig. 9. Svenska dragjärn.

- 1: »Husdrag». Typ S: 1. Från Västerbootten. Nord. mus. 93236.
 2: Dragjärn med skruv. Typ S: 3. Från Floda socken, Dalarna.
 3: »Flatdrag» från Floda socken, Dalarna. Nord. mus. 171370.
 4: Dragjärn med spiraleriden stjälk från Mockfjärds socken, Dalarna. Nord. mus. 18858.

D. Dragjärn av bygeltyp. Inställning med ställbåge och skruv eller blott med skruv (korsningstyp). (Jfr fig. 5.)

e. Smal, fjädrande bygel.

I. 1. De2bå Smål. 229

f. Fjädrande bygel med utsvängning.

II. 2. Df2bå	Ög. 171	III. 5. Df4plsv	Blek. 220
3. Df4plbå	Blek. 220		Öl. 234
	Smål. 227		
	Häls. 87		
4. Df4oplå	Blek. 333, 334		
	Smål. 224, 343		
	Norrb. 331		

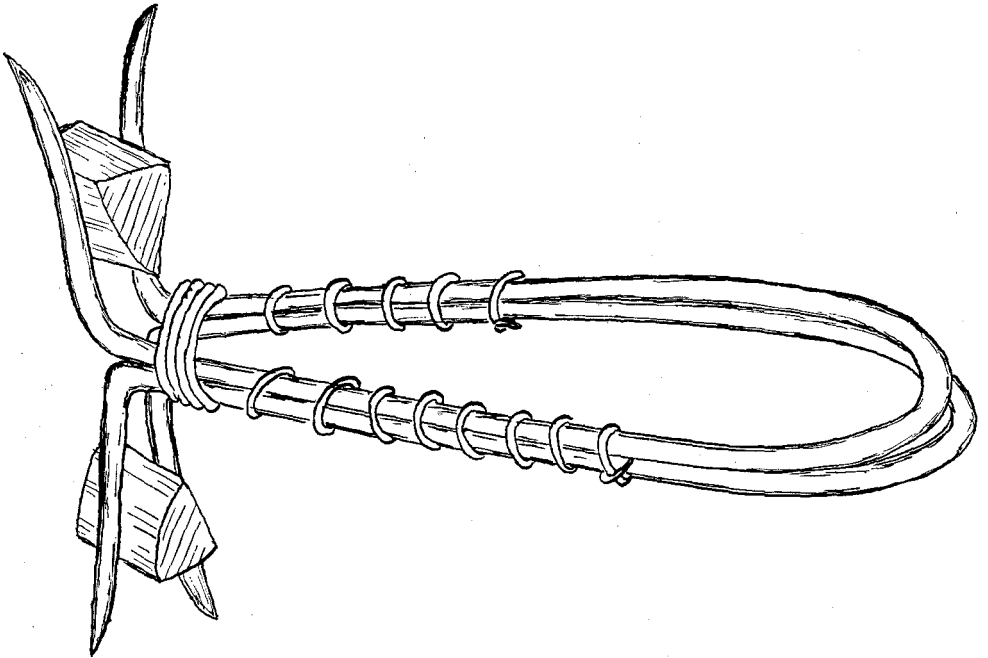

Fig. 10. Dragjärn, »timmerrist». Typ S:2. Från Juckasjärvi sn, Norrbotten.

E. Passartyp med gångjärnsled och ställbåge med skruv.

(Jfr fig. 6.)

g. Raka skänklar.

I. 1. Eg2bå	Öl. 223	II. 2. Eg4plbå	Smål. 344
	Smål. 46, 49		Söd. 116
	Ög. 7, 173, 339		
	Västml. 105, 106, 110		

h. Skänklar med bygelformig utsvängning.

3. Eh2bå	Smål. 48	II. 4. Eh4plbå	Smål. 340
	Vg. 342		
	Ög. 2, 341		
	Sör. 115		

F. Passartyp med raka skänklar, gångjärnsled och ring (korsningstyp).

(Jfr fig. 6.)

I. 1. F2rg	Uppl. 8
2. F2rgsv	Ög. 26 (med skruv i rället för kil).

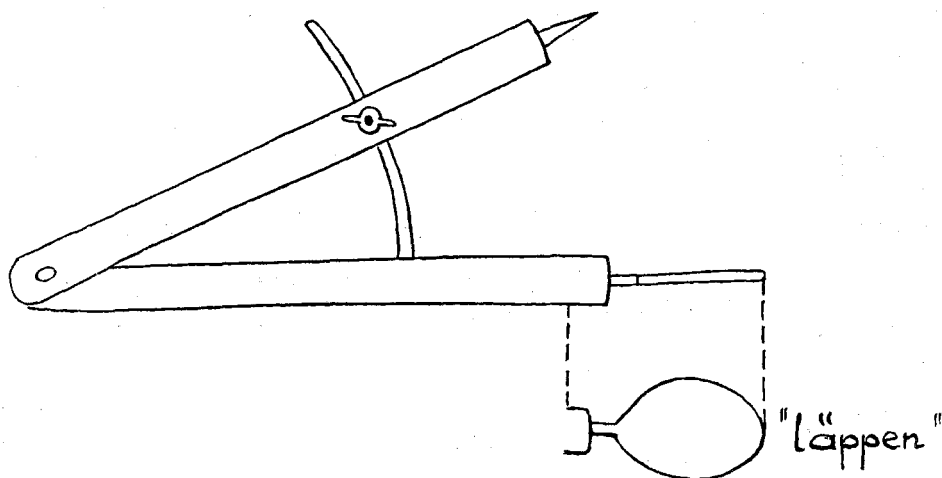

Fig. 11. Båtbyggardrag eller passare från Göteborg.

Dessa tablåer ge besked om kvantitetsförhållandena inom varje särskild grupp och typernas frekvens inom olika provinser. Närmare inblick rörande den geografiska fördelningen ge typkartorna, fig. 7—8.

Det visar sig då, att de fastkloiga, helskaftade dragjärnen, fig. 1, tillhöra nedre Norrland från och med Jämtland-Ångermanland till och med Dalarna och Hälsingland. I Dalarna nå de ned till Gagnef men räcka dessutom från Västerdalarna ned i västra Värmland, där de höra hemma väster om Klarälven. Dessa bygders typer bruka stå i god samklang med Norge, och som man kunde vänta, ha de norska dragjärnen också mycket ofta just denna form. B-typerna, med kluven stjälk, fig. 2—3, ha en något mera sydlig förekomst. Bäst äro de representerade i Bergslagen men återfinnas överallt i Dalarna nedanför Siljan och i landskapets östra del samt i väster intill norska gränsen. I anslutning till utbredningen i nedre Dalarna möter man typen också i Hälsingland och vidare i inre Svealand alltifrån Värmlands bergslag fram till Västeråstrakten, vid Hjälmaran och slutligen på spridda ställen i nedre Götaland. Alla Götalandsbelägg liksom ett i Filipstadstrakten och de i västligaste Dalarna ha träskaft (Bb), fig. 3: 1—5. Även dessa områden bruka ofta uppvisa gamla paralleller med Norge, och såväl den kluvna stälken som träskaftet äro karakteristiska för detta land. Träskaftets frekvens här understrykes ännu mer därigenom, att ett fastkloigt hammarformigt dragjärn i Arvika-orten också har träskaft, som är genomträtt, fig. 1: 15. I östligaste Sverige saknas såväl den kluvna stälken som träskaftet. Ingendera når öster om Ronnebyån eller över Kalmar-länsgränsen och högre upp än i Ydre härad i södra

Östergötland. Ett enstaka träskafit i Delsbo kan ej förändra den fördelning, som sålunda iakttagits. Övre Norrland synes vara helt fritt.

Att ur denna utbredning draga några bindande slutsatser om hithörande formers inbördes sammanhang, ålder och utvecklingshistoria, låter sig givetvis icke göra, men vissa antydningar ger den dock. Till en början hålla vi oss uteslutande till de fastkloiga (grupp A) och de kluvna (grupp B), vilka äro utlagda på kartan, fig. 7. Att Östsvrige — så när som på Hälsingland-Ångermanland — är oberört, torde vara ett ganska säkert kriterium på att det här gäller relikformer av ganska hög ålder. Träskafiten äro begränsade på samma sätt som en rad norsk-götiska företeelser av växlande ålder, de flesta mycket gamla, några medeltida eller äldre.¹ De kluvnas förekomst inom det område, där bergshantering, smideskonst och annan teknik stått högt i Hälsingland och nedre Sverige, antyder sannolikt, att de kommit till något senare än de fastkloiga eller åtminstone först senare ernått någon utbredning. Övre Norrlands fattigdom på hithörande former torde bero på att de icke hunnit slå igenom där, förrän en del yngre typer, som vi skola behandla i det följande, fått rot och vunnit seger i deras ställe.

De nedåt inskurna eller flikiga fötterna på fyrkloiga drag äro ej vidare vanliga. De förekomma mest på de fastkloiga, fig. 1: 5—9, och tillhöra geografiskt deras utbredningsområde. Några få exempel på sådana flikfötter uppträda även inom de kluvnas led, fig. 2: 3—5 och fig. 4: 3, liksom något enstaka i de bygelformigas, fig. 3: 7. Utbredningen, fåtaligheten och anknytningen till grupp A tala för att denna flikighet är ett ålderdomligt drag. De raka eller nedåt platta fötterna (pl), fig. 1: 10—15, förekomma dock också inom detta område men ha sin egentliga frekvens söder därom och är normal-formen hos de kluvna. Troligen är därför den raka undersidan yngre än den flikiga formen undertill. Den hammarliknande foten med imitation av genomträtt skaft, fig. 1: 14—15, — vars förebild måste vara sådana former som Arvikajärnet, fig. 1: 15 — är för litet utbredd för att tillåta några slutsatser om ålder. Kombinationerna med knutdrag och golvdrag tillhöra endast övre Mellansverige. Sydgränsen går för golvdragets vidkommande från Malung i Dalarna ned till Västerås och så upp i Gästrikland och i norr mellan norra Jämtland och södra Ångermanland. Knutdragen äro ännu mer begränsade. De nå ungefär lika långt norrut som golvdragen men ej längre söderut än i höjd med Siljan. Utbredningen tyder på att båda representera ålderdomliga drag. Den geografiska fördel-

¹ Jfr förf. i Svensk kulturgeografi från etnologisk synpunkt, i Svenska Kulturbilder XI, Sthlm 1932. En översikt av dessa problem kommer förf. att publicera i Institutets för sammenlignende kulturforskning (Oslo) skrifter.

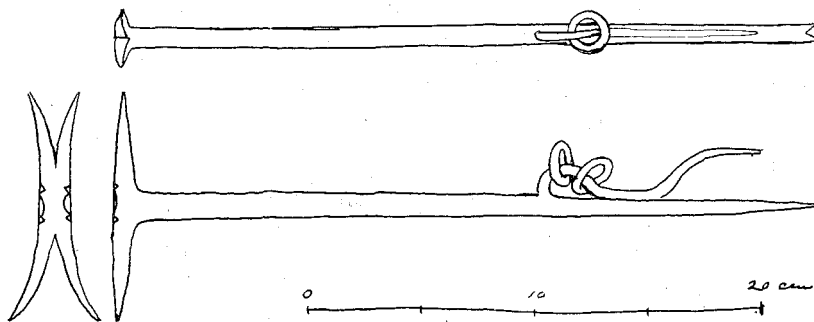

Fig. 12. Dragjärn av typ A4plgo med klingande ringar. Från Mora socken, Dalarna.

ningen av 2 och 4 klor ger ingen ledning för bedömning av vilketdera som är äldst.

En helt annan bild av utbredningsförhållandena ger oss kartan fig. 8 över bygeltypen i grupp C, fig. 4. Den finnes så gott som över hela landet utom i Skåne nedanför skogsbygden, där ju knuttimringen helt eller nästan fullständigt saknats. De tomma områden, som framträda på kartan, särskilt de i västra Småland, östra Värmland och kustbygderna i Medelpad, Ångermanland och Västerbotten, bero nog till stor del på att materialinsamlingen ännu ej är likformigt genomförd överallt, men säkerligen måste den något svagare frekvensen i de inre skogsbygderna i viss mån avspegla det verkliga förhållandet och sammanställas med förekomsten där av grupperna A och B. Några säkra slutsatser om kvantitetsförhållandena kunna dock knappast dragas av det nu kända materialet. I fråga om gränserna torde däremot kartorna ge fullgott besked. Den rika förekomsten i Östsvrige, särskilt i Östergötland och Västmanland-Uppland, och typens uppträdande även på Öland och Gotland, tyder på att vi här ha att göra med en företeelse hörande till ett yngre tidsskikt än de föregående. I konsekvens med vad man även i en del andra fall iakttagit rörande dylika förhållanden, har typen även trängt upp i Nordsverige, särskilt i Norrbotten och Lappland, där dock en speciell avart fått stor betydelse, varom mera i det följande. Den smala bygeln, fig. 4: 1—3, är ej särskilt markerad på kartan, då dess utbredning ej visar klar eller säker tendens. Den utsvängda bygeln, fig. 4: 4—11, kan ej heller lokalt fixeras utan är allmän. Långt mera begränsade äro passarformerna, fig. 5—6, vilka också äro utlagda på kartan fig. 8. De tillhöra östra hälften av Småland, Öland, södra Östergötland samt östra Södermanland, Roslagen och Västmanland. Det är sålunda en ganska extremt betonad östsvensk typ, som kan misstänkas i denna användning vara skäligen ung, något som väl också bestyrkes av att den är så pass tekniskt utvecklad i jämförelse med de föregående. Det gäller

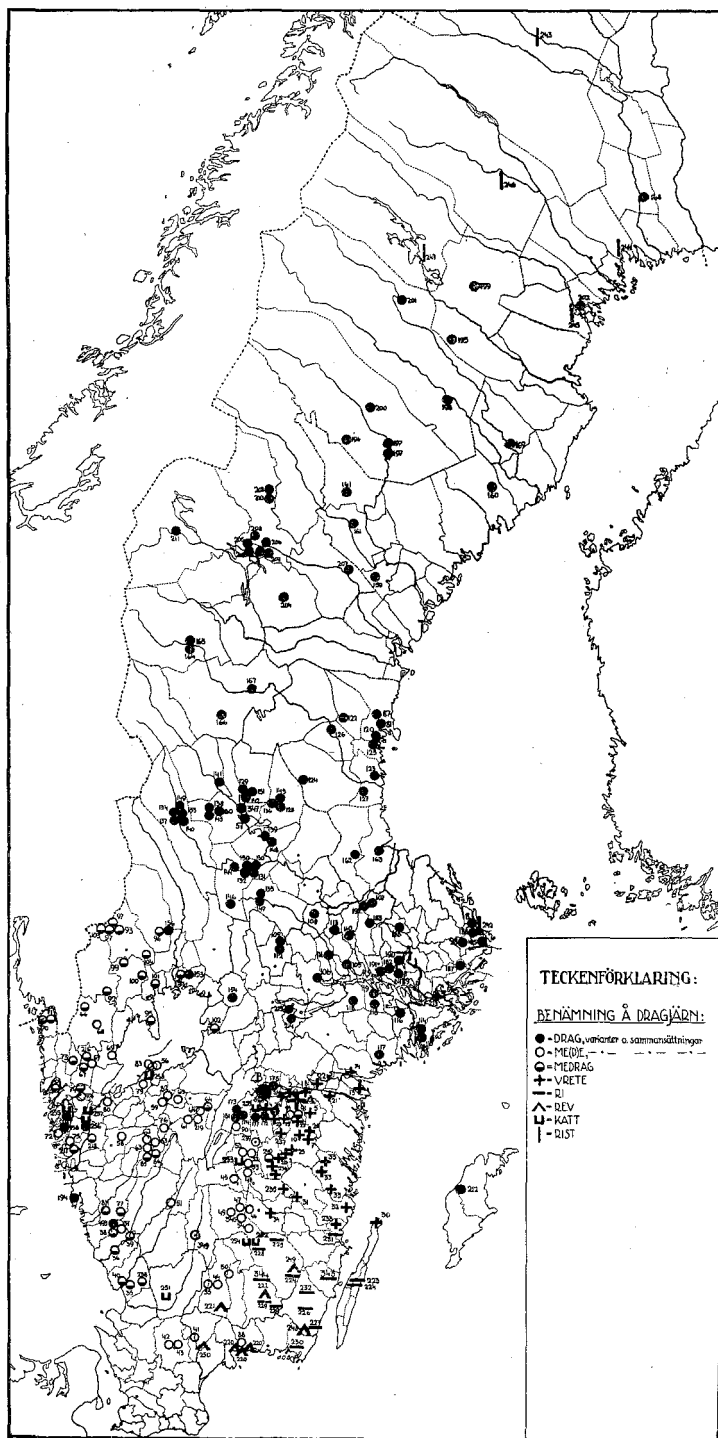

Fig. 13. Karta över svenska dragjärnsbenämningar.

här dels den normala typen med ställbåge och skruv, fig. 6: 1—2, dels en korsningsform med bygel och ställbåge eller skruv, fig. 5: 1—5. Blott två isolerade fall ha gångjärnsled samt ring för inställningen, fig. 6: 5. Inom passartypen förekomma några fall med bygelformigt utsvängda skänklar, fig. 6: 3—4. De ha liksom de övriga varianterna ungefär samma utbredningsområde som passartypen i övrigt.

Inskurna flikfötter förekomma som nämnt någon gång på bygelformiga dragjärn, fig. 4: 7, men endast i västra Värmland — ett fall också på Källands-halvön i norra Västergötland — i övre Dalarna och i Norrbotten. Denna utbredning strider ej emot vad som iaktogs rörande samma företeelse hos de fastkloiga. Det normala hos de bygelformiga (C och D) med 4 klor är, att foten är platt, fig. 4: 10, och detsamma gäller helt passartypen (E och F). Samhörigheten med dessa dragjärnstyper, som vi haft skäl misstänka såsom relativt unga, bestyrker vad som förut antagits, nämligen, att den raka foten är senare än flikfoten eller i varje fall från senare tid än den då denna vunnit utbredning i våra bygder.

Bruket med två klor har inom bygeltypen varit helt dominerande. Fyra klor möter man på bygel- och passartyperna mest i Sydsverige och i de nordligaste delarna av vårt land. I övrigt förekomma de blott sporadiskt. I allmänhet äro fötterna på de båda skänklarna lika långa men i Blekinge, nordöstra Skåne, Kalmar läns södra hälft, Öland och Gotland samt en enstaka gång i Halland och i Norrbotten möter man en typ, där den ena foten, följaren, är längre och den andra, ritaren, är kort, fig. 4: 11 och fig. 5: 4—5. Förklaringen härav återkommer jag till i det följande.

En ring att ställa skänklarna med är överallt ett tillbehör till de kluvna stjälkarna, fig. 2—3. Hos bygelgruppen är en sådan ställring det normala och har lika vid utbredning som bygelformen själv. Ibland är ringen försedd med en pikformig spets att slå in och fästa dragjärnet med i en vägg, då det ej begagnas, fig. 4: 2. Denna lilla uppfinning tillhör Mellansverige från och med Uddevalla-Eksjö i söder till och med Dalarnas och Hälsinglands nordgräns i norr. I Dalarna finnas enstaka exempel på att denna pik anbragts på själva stälken, detta dock blott på drag med kluven stjälk.

Innan vi övergå till att belysa dragjärnen ur nya synpunkter måste några specialformer (S) av bygeltypen presenteras.

Ett av dessa (S 1) har fötterna nästan okrökta, fig. 9: 1. Klorna utgöra rakt utlöpande fortsättningar av skänklarna. Utsvängd bygel saknas men förefaller en gång ha funnits, fastän formen klämts ihop. Typen finns i Sverige endast i detta »husdrag» från Granträsk i Överkalix socken i Norrbotten.

Timmerdraget eller »timmerristen» i Norrbotten är annars ofta av särskilt slag. Det är gjort av runda smala järntenar eller grov järntråd på så

sätt, att två sådana järntrådsbyglar bundits ihop och omvirats med järntråd i ett slags ringform (S 2), fig. 10. På detta sätt uppstå fyra klor. Såsom framgår av kartan, fig. 8, förekommer typen både i Norrbottens kusttrakter och i de till detta län hörande närmast belägna delarna av Lappland. Allt tyder på att denna typ är sen.

En tredje specialtyp (S 3) är till sin stomme ett enkelt bygeldrag med två böjda klor, men bygeln är här nedböjd och genom den löper en långsgående skruv, som i andra ändan är anbragt *mellan* klorna, fig. 9: 2. Utöver denna regleringsanordning har detta drag också ställring.

Tablåmässigt uppställt fördela sig dess typer på följande sätt:

- S. 1. Norrb. 351
2. Norrb. 243, 244, 245, 246
3. Dalar. 132

Raka fötter eller sådana med hammarform äro ovanliga på tvåkloiga drag. Exempel finnas dock, såsom i St. Mellösa i Närke. Bygeldrag med 2 olika stora klor äro ej ovanliga, om också på intet sätt dominerande. Exempel kunna anföras från Lappland (Åsele) likaväl som från nedre Sverige. I Floda i Dalarna förekommer detta också på s. k. »flatdrag», vilkas ena klo är mycket längre än den andra samt jämbred och platt, fig. 9: 3. Med den som följare på själva stengrunden, gjorde man vid husbygge med andra klon en skåra på syllarna för att märka ut, hur de skulle tillhuggas på undersidan och samma dragjärnsform användes också vid sammanslagning av »tavlor» i nutida resvirke, då ävenledes dragrännor inhuggas. Åt ena sidan konvergerande dragfötter möter man på fyrkloiga raka bygeldrag ganska ofta, så t. ex. i Dalarna och Värmland.

På stjälken ha de fastkloiga ibland en i ett hål löst hängande ring — ibland ett par ringar — som enligt uppgift bl. a. från Ragunda i Jämtland genom sitt klingande skulle underlätta sökandet, då draget föll ned bland avfall och spånor, fig. 9: 4. Jag känner sådana ringar från olika landskap, huvudsakligen från Jämtland-Härjedalen, Hälsingland och övre Dalarna. Ibland är det golvdragets gren, som bildar en ögla, i vilken ringarna anbringats, fig. 12. Ett och annat bygeldrag har en ring i själva bygeländan, detta särskilt i Hälsingland och Västmanland. Någon gång finner man kluvna drag med ett slags ögle- eller bygelformig ring vid eller intill själva grenvinkeln. Möjligen ha dessa ringar nyttjats till att hänga upp draget i på en spik. Dragstjälkens ände är slutligen alltsomoftast utformad som en ring att hänga i. Slutligen kan det nämnas att dragjärnen i övre Svealand och Norrland ibland äro mera konstfullt smidda med spiralsnodda stjätkar, fig. 9: 4, o. s. v.

Samma geografiska differentiering, som vi iakttagit ifråga om dragjärnens typer, råder ifråga om benämningarna.^{1b} Kartan fig. 13 illustrerar detta på ett talande sätt. Benämningen »drag» eller »dragjärn» och dess sammansättningar och varianter äro enarådande i övre Sverige. Sydgränsen sammanfaller längst i öster med Kolmården, som i detta som i så många andra fall icke blott markerar gränsen mellan Svea- och Götaland utan också en kulturgräns. Denna viker dock i väster mot söder, och man finner i västra delen av Östergötland belägg på »drag» icke endast nere vid Mortala ström utan också inom större delen av Vadstenaslätten. Som vanligt fortsätter sedan gränsen i nordvästlig riktning, så att Närke och östra Värmland följa Uppsverige men bygderna omkring Vänern och västra Värmland följa i motsättning härtill Västsverige, och Klarälven bildar gräns. De sammansättningar eller av lokala ljudlagar betingade variationer, i vilka orden »drag», »dragjärn» och »timmerdrag» uppträda, framgå till stor del av förteckningen å s. 74 f. men äro i nu ifrågavarande sammanhang av mindre betydelse. Söder och väster om den angivna gränsen råda helt andra termer, såsom, »mee» eller »mede», »meare», och vissa sammansättningar med drag, såsom »medrag» eller varianter därav. I hela Värmland, här och där i Västergötland, i Bohuslän och Halland råder sålunda »medrag». Då denna sammansättning är den vanligaste i Norge, förvånar det icke, att den är allmän i Värmland och västkustlandskapen, medan Västergötland och Småland äro mera oberörda. I Göteborgstrakten och på ett par ställen i Halland dyka åter fall med renodlade »drag»-benämningar upp. Det förefaller som om detta icke skulle vara svecismer utan genuint, Kvar står i varje fall, att »drag»-benämningen — vare sig den är ursprunglig och tillbakaträngd eller sekundär — ingår som en viktig biform i Västsverige.

Det västsvenska ordet för dragjärn är annars som sagt »me(d)e» och dess många varianter, varom tabellen å s. 72 f. ger besked. Dess nordgräns har jag redan berört. I öster möter det på andra sidan Vättern Vadstenaslättens drag, men när denna slätt övergår i den mera kuperade terräng, som tillhör sydöstra Östergötlands Vätterbygd och Holaveden, äro förbindelserna sydvästliga, och här säger man »mee», vilket ord via Tranås når fram till Sommen — ja, till och med har ett par stänkrepresentanter strax söder om Linköping — och sedan mot öster följer en gräns dragen ungefär från Vimmerby ned över Vetlanda, Växjö och Mörrumsån. Ordet når sålunda icke in i Kalmar län. För övrigt återfinner man det i hela syd-

^{1b} För dessa och övriga uppgifter har jag begagnat Nordiska museets etnologiska undersöknings samlingar (E. U.), Landsmålsarkivets i Uppsala samlingar och i viss mån Svenska Akademiens Ordboks samlingar i Lund. Jag har också att erkänna mottagandet av värdefulla uppgifter från en stor mängd forskare, museimän och ortsmiddelare i hela Norden.

västra Sverige ända ner i norra Skåne och i Halland, eller med andra ord så långt knuttimringstekniken spelar någon roll. Att benämningarna »me(d)e» och »me(d)drag» äro så typiska för Norge, bestyrker det redan förut påpekade nära sambandet mellan Norge och Väst- och Sydväst-sverige. En kulturell »vattendelare» avgränsar Östsverige såsom en härifrån skild kulturkrets. I huvuddelen av Östergötland och östra Småland heter redskapet »vrete». Detta gäller från och med Bråviken och Motala ström söderut och öster om gränsen mellan Göstrings och Vifolka härader. Därefter går skiljelinjen söderut med västgräns rakt ned igenom Ydre härad och så i sydlig riktning genom Småland ned till linjen Vetlanda-Oskarshamn, det vill säga ungefär till den gräns, som skiljer Aspelands och Tunaläns härader från Handbörds och Stranda. Denna linje markeras nästan av Emån. Nordligaste Öland följer med Östergötland och Tjust och har »vrete», medan Gotland nyttjar den uppsvenska benämningen. Söder om »vrete»-området säger man mest »ri» eller »timmerri». Detta gäller således Kalmar län från och med Emån, större och sydligare delen av Öland samt östra hälften av Kronobergs län och Östra Blekinge. I beröringsområdet mellan »mee» och »ri», det vill säga västra delen av Kronobergs län och västra Blekinge, heter verktyget ofta »rev». Ibland nyttjas detta ord också om andra besläktade snickarredskap, något som på kartan utmärkes med streckade figurer. Spår härav förmärkas även i nordöstra Skåne. På några ställen i östra Östergötland, i mellersta Småland och i mellersta Bohuslän har man givit dragjärnet benämningen »katt», alluderande på dess rivande klor. På samma sätt som nyss antydde brukas samma ord ibland i dessa bygder också om andra ristande mätningsredskap för snickare, något som även ibland gäller t. ex. norra Västergötland. Slutligen har den svensk-talande befolkningen i Norrbotten och Lappland ett speciellt ord, nämligen »rist» eller »timmerrist». I östra Blekinge kan man däremot få höra »timmerrits», sannolikt en folketymologisk ombildning av ri. Den finsk-talande Tornedalen begagnar den även i Finland brukliga benämningen »vararauta» (av vara = fog och rauta = järn). De viktigaste norska formerna äro mide, med, mee, mie, mada, maadaa, maae, medrag och midrag. Jämför man nu typ- och ordfördelningen iakttagas följande.

Inom »drag»-området falla:

- 1) Typer med fasta klor och odelad stjälk (A); ett enda undantag är känt från västra Värmland.
- 2) Flikiga fötter (fl); ett undantag i västra Värmland och ett på Källandshalvön i norra Västergötland.
- 3) Kombinationer med knutdrag.
- 4) Kombinationer med golvdrag.

Alla dessa typer ha på grund av den folkliga traditionen och av geografiska skäl antagits vara ålderdomliga. Detsamma kan också sägas om dragbenämningarna. Man bör dock icke jämföra deras utbredning inom övre Sverige med reliktområdena utan också beakta, att de ingå som ett blandelement i Västsverige. Ytterligare skäl för dessa åldersbestämningar skola anföras i det följande.

Inom »mee»-området anträffar man:

1) Flertalet belägg på typen Bb, helkluvan stjälk och träskaft. Ett par undantag finnas blott, ett i Hälsingland och ett i östra Värmland samt några exemplar i västligaste Dalarna intill norska gränsen.

2) Flertalet belägg på träskaft. Undantag som i föregående.

Här ifrågavarande typer äro såsom tidigare visats säkerligen av ålderdomlig art. Detsamma synes gälla även benämningen mee. Även för Norge är kombinationen av dessa former och ordet »mee» eller »medrag» karakteristisk.

Någon speciell form, som geografiskt sammanfaller med »vrete» tyckes icke finnas. De oliklånga fötterna ha sin egentliga frekvens inom »ri»-området i sydöst, vilket tyder på gemensam härkomst eller samtidigt framträngande. Ingendera företeelsen torde äga någon särskild hög ålder.

Passartyperna, som i Östsverige ha sin starkaste frekvens, beröra »drag» och »vrete» men skjuta också något in på »mee»-området.

Vilka direkta belägg äger man på detta redskaps och dess benämningars ålder? Litterärt finner man »drag» eller »timmerdrag» som redskap mest under 1800-talet. Benämningen »drag» på fogrännan på stockens undersida möter man däremot ganska ofta i 1700-talsskrifter² och detsamma gäller den sammansatta sidoformen »moss-drag».³ Men även under 1600-talet stöter man på det, såsom hos Murenus, där det heter om ett kapell i Kumbing, Finland, att »hela byggnan skall vara ophuggen af utvald furu med goda cnutar efter gammalt wijs och täta dragh utan någon glijsningh».⁴ Men ännu längre tillbaka erhåller man direkta uppgifter, om man håller sig till de skriftliga urkunder, som direkt sammanhånga med det praktiska livet.

I ett inventarium över egendom tillhörig Stockholms hospital på Danviken omnämnes 1553 »vid Linta avelz gårdh 1 ste dragh».^{4b} Allt tyder

² Jfr P. A. Gadd, *Swenska Landskötseln*, 3, Sthlm 1773, s. 533 och C. H. König, *Inledning till mecaniken och byggningskonsten*, Sthlm 1752, s. 92.

³ K. Vet. Ak. *Handl.*, vol. 1, Sthlm 1739; Hushålls-Bibliotek, Sthlm 1756, s. 697.

⁴ B. Murenus, *Visitationsprotokoller för 1637—66*, utg. af R. Hertzberg, Helsingfors 1890.

^{4b} Kammararkivet: Slott och gårdar.

på att det är här ifrågavarande redskap, som avses. Detta säkerställes av ett ännu äldre belägg. I en lösöreförteckning från 1530 efter Margareta Anders Slattes änka finnes bland annat upptagna 2 »timbedrag».⁵ Stället ifråga benämnes Brödrtorp och motsvarar väl någon av de gårdar, som nu skrivas Bröttorp, möjligen Bröttorp i Kräklinge socken i Närke. Om denna lokalisering är riktig, tillhöra dessa gamla belägg på timmerdrag alla det nuvarande »drag»-området. Ännu mera markant blir detta, då man i bouppteckningen efter biskop Sven Jacobi i Skara 1554 bl. a. finner upptagna »timer mede».⁶ Det förekom också en »felle-medde», men om med det sista ordet förstås ett reglerbart dragjärn eller om det har samband med benämningar sådana som »väggfall», »bofälla» (= springa eller öppning mellan timmerstockar i en vägg) och »fällhugg» (= tillhuggning av stock-kant)⁷, vågar jag ej avgöra. Huvudsaken är, att benämningen »me(d)e» på 1500-talet finnes inom sitt nuvarande kärnområde Västergötland, varav man kan sluta, att den geografiska fördelningen mellan orden »drag» och »me(d)e» troligen har varit densamma under minst 400 år. Vi ha alltså genom skriftliga vittnesbörd kunnat konstatera redskapets existens vid nyare tidens början både i östra och västra Sverige och med samma olikhet i fråga om huvudbenämningarna som nu. Detta ger antydning om att både verktyget och dess namn äro äldre, och vi torde kunna räkna med att de gå tillbaka till medeltiden. Flertalet namn på verktyg inom våra hantverk äro av tysk börd, och många av dem torde ha inkommit till Sverige under medeltiden. Varken drag, me(d)e eller vrete kan ha en sådan härkomst. Deras utbredning företer också en helt annan bild, än när det är fråga om tysk import. Ett typiskt exempel på det senare visar ordet »vanna», som under medeltiden torde ha införts hit från Tyskland. Den har sitt huvudsakliga utbrednings- och tydligen också sitt egentliga landstigningsområde i Östsvrige.⁸ På samma sätt är det med den motsvarande redskapstypen, vilken dock sedan utbreddes vidare. Redan på geografisk väg kan man sålunda avläsa, att huvudbenämningarna på dragjärnet ej bero på import från Tyskland under medeltiden eller nyare tiden. Orden kunna också ljudlagsenligt visas vara av inhemskt ursprung. »Drag» kräver ingen förklaring för att förstås. »Me(d)e» hör ihop med ett redan i fornisländskan och fornsvenskan känt »mið», neutralt

⁵ Riksarkivets pappersbrev nr. 66.

⁶ F. Öberg, Om magister Sven Jacobi, i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, 1: 8—9, Sthlm 1897.

⁷ Sitstämmande benämningar efter meddelanden till E. U. från Västergötland, Östergötland och Småland samt uppgifter i Uppsala Landsmålsarkiv.

⁸ Jfr förf., Redskapsstudier från Gustav Adolfs-utställningen, i Nordiska museets och Skansens årsbok 1933.

substantiv, som betyder märke, siktpunkt, utmärkt plats⁹, och ett i svenska och norska dialekter förekommande verb »mi(d)e», »me(d)a», som betyder märka, avpassa och — i mera speciell betydelse — utmärka sammanfogningsrännan på timmerstockar. Motsvarigheter förekomma också i äldre danskans »mede» (sikta), i Shetlandsmålet etc. De motsvarande redskapsnamnen kunna vara lika gamla som det utbildade verktyget självt i Sydvästsverige och i Norge och på samma sätt med »drag» i övre Sverige. Det senare, som ju även delvis begagnas i Västsverige och Norge är den allmännare och kanske på så sätt ursprungligare benämningen. Me(d)e och meddrag som aldrig kunnat tränga ut över ett begränsat område i västra Skandinavien *kunna* möjligen vara uppkomna i samband med någon teknisk förändring.

»Vrete» är den instrumentala motsvarigheten till substantivet vret, fåra, litet avskilt åkerstycke, ungefärligen betygt uppristat, uppgrävt jordstycke (norska »reit»)¹⁰. Vi ha här sålunda också ett genuint nordiskt ord, även om givetvis besläktade benämningar existera på kontinenten.¹¹ Dess utbredning kan en gång ha varit något större än nu. I varje fall är det ganska egendomligt, att en så speciell benämning uppstått här och sedan uppehållits i århundraden i motsättning till landet i övrigt, då det gäller ett föremål, som i besläktad form brukats i hela landet. Sannolikt har det skett på ett tidigt stadium, och av allt att döma är det inom Linköpings stift i dess medeltida utsträckning, som »vrete» hållit sig. Äldre belägg än från de sista århundradena känner jag icke till. Några särskilda skäl att förbinda termens uppdykande med en speciellt inom detta område lancerad eller omhuldad teknisk anordning kunna åtminstone ej för närvarande påvisas. I frågan om vrete kan man således ännu ej komma fram till en avgörande förklaring. Detta synes däremot vara möjligt med den benämning, som ligger närmast söder om »vrete», nämligen »ri». Tillgängliga uppslagsböcker förklara detta ord som en skeppsbyggeriterm, avseende en smal träribba, varmed fartygskroppens jämna kurva undersökes. Smärre »ri»-verktyg användas vid ritning för att draga kroklinjer. Samma sak åsyftas och omnämnes av Frick och Trolle (1872) samt Witt (1863). I sin Traktat om skeppsbyggeriet anför Chapman (1775), att »spanten och alla krokiga linier upritas efter långa fyrkantiga smala stockar eller rien»; J. F. Dalman meddelar (1765), att »Skeppsby. Rij är en lång tunn ribba, som lägges utan på timmren för at se huru bordläggningen will fara», och

⁹ A. Torp, Nynorsk etymologisk ordbok, Kria 1919.

¹⁰ Jfr E. Hellquist, Svensk etymologisk ordbok, Lund 1922, art. vret, och Natan Lindqvist, Bjärka-Säby ortnamn, Ups. 1922, s. 111 (där tydningen av vret dock är en annan än här; se däremot t. ex. S. Hasund, Vårt Landbruks historie, Oslo 1933, s. 20).

¹¹ Moritz Heyne, Das altdeutsche Handwerk, Strassburg 1908, s. 4.

Rajalin uppgiver (1730): »Understundom tecknas alt dätta (resningens högder m. m.) uppå en bred och flater Rij, som åtskilljes genom lineor». Slutligen har Arvidi rij i sin rimlista från år 1651. Det är möjligt, men ej säkert, att även detta belägg hör hit. I så fall är det det äldsta.¹² Ordet och saken, om ock i annan funktion, äro även kända i Norge. »Rei(d), feminint subst.» är, säger Alf Torp, »langt bord, som en bruker til maal (retholt el. anlaeg), naar en tækker med takspoon».¹³ Han antager, att det är lån från holländskans »rij», vilket ord också förekommer i medelnederländska som »rie» och där också betyder bräde och mätstav. Från Skellefteåtrakten i Västerbotten har jag erhållit benämningen »rääj» på »en bräda, som spikades fast på den stock man ville bila efter denna sida, och så bilade man av där efter brädet, och så kunde det hela eventuellt upprepas utefter den andra».¹⁴ I södra Småland brukas »ri» också någon gång som benämning på strykmått. Som beteckning på timmerdrag är »ri» normalterm i hela Sydöstmåland, östra Blekinge och på Öland. Hur skall detta förklaras? Jag hänvisar till skeppsbyggeriet i Karlskrona. Man kan mycket väl tänka sig, att de främmande skeppsbyggarna under varvets första tid givit fart åt en holländsk term, som överförts på dragjärnet som en holländsk översättning på grund av viss likartad användning och sedan spritt sig uppåt landet på angivet sätt. Det ri, som skeppsbyggarna använt, var visserligen ett slags mall av trä. Tänkbart är emellertid att det även begagnats något slags dragjärn hos skeppsbyggare i Karlskrona, som byggde på kravell. Jag har dock icke lyckats erhålla någon annan uppgift därom än att Å. Rålamb 1695 omnämner bland skeppsbyggeriverktygen en passare med enkelt omböjda spetsar. Den benämnes emellertid blott passare.¹⁵ Från Gästrikland och Norge har jag uppgifter om att vanliga dragjärn nyttjats vid båtbygge. På Sollerön i Dalarna ha båtbyggarna använt »klipdrag» av vanlig bygeltyp (C). Enligt vad M. Möller ådagalagt vid undersökning för Nordiska museets räkning på platsen begagnades draget så, att det drogs på bordplankan utefter dess kant, varvid två parallella ränder uppstodo till ledning för uthuggning av en falsfog, ett »sömfar». Detta var alltså på ett och samma arbetsstycke, och förfaringssättet erinrar därför närmast om det med strykmått eller stångcirkel. På Västlandet i Norge begagnades dragjärn av vanligt slag vid insättning av band och spant på klinkbyggda skepp. (B. Færøyvik i Bergens Sjøfartsmuseums Årshefte 1931). Detta är nu övergivet på stora fartyg, som kravelbyggas men ej på små båtar. Ett nyare slags drag, kallad »mal» brukas att avpassa såten för

¹² A. Arvidi, *Det svenske poeteri*, Strängnäs 1651, s. 38.

¹³ A. Torp, *Nynorsk etymologisk ordbok*, Kria 1919.

¹⁴ Meddelare Ernst Westerlund, Skellefteå.

¹⁵ Å. Rålamb, *Adelig öfning*, X, Sthlm 1695.

drevet mellan plankorna (meddelande av godsägare Heiberg på Amble, Sogn) Det är annars ej bekant, att dragjärn av gammalt tjänstgjort på detta eller liknande sätt. Vid byggande av vissa finare båttyper brukar man dock, åtminstone i Göteborg ett slags dragjärn av passartyp med ena spetsen förlängd och utplattad till en bred »läpp», använd som strykare, fig. 11. Det uppges dock vara en mycket sen metod.^{15b} I Västeuropa har man begagnat passare för plankfogningsarbete vid skeppsbygge, så t. ex. i Danmark och i Portugal och i England.¹⁶ I sistnämnda land kallas ibland denna passare »odd legs», något som direkt antyder, att benen vanligen voro olika stora. Det är möjligt, att man använt passare av besläktad ehuru något olika art i Karlskrona och att de sedan påverkat landsbygden runt omkring. Såsom jag redan i det föregående påvisat, ha dragjärnen just i dessa trakter, som också ha benämningen »ri», ofta olika långa fötter. Den geografiska utbredningen av dessa båda företeelser ger oss, som jag förut anfört, starka skäl att misstänka, att de bero på relativt sen import. Karlskrona varvs inflytande kan ju tidigast ha börjat vid 1600-talets slut. Efter denna tid böra efter all sannolikhet dessa dragformer och benämningen »ri» trängit in. Med sådana hållpunkter blir det av ett särskilt intresse att konstatera, hur vitt detta inflytande gått. Härom ge de här publicerade utbredningskartorna besked.

Avgörande för frågan om dragjärnets historia överhuvud är dess förekomst utanför Sverige. Såsom jag förut antytt har det i Norge¹⁷ spelat ungefär samma roll som hos oss. Likaså har det varit mycket nyttjat i Finland¹⁸ och är ganska vanligt i Ostbalticum. Ända bort i östligaste delarna av Estland och Lettland finner man redskapet och i Litauen är det känt över hela landet, således även i öster och söder¹⁹. Hos A. W. Hupel heter det (1777) efter ett kraftigt lovprisande av böndernas timmermanskonst: »Drey Instrumente gehören dazu das alles vertretendes Beil, ein Meissel, den man weniger braucht, eine Gabel mit vorn gebogenen Zinken. Mit den letzten zieht man zwischen 2 Balken die man auf einander fugen will, so,

^{15 b} Medd. från fil. d:r Philibert Humbla, Göteborg.

¹⁶ Medd. i brev till förf. av bl. a. H. Zangenberg, Köpenhamn, R. A. Lopes, Tramagal, Portugal, och G. L. Freedy, Reading, England.

¹⁷ Förutom de iakttagelser, jag själv kunnat göra på ort och ställe, har jag mottagit värdefullt material till belysning härav bl. a. av tjänstemännen vid Norsk Folkemuseum i Oslo, av direktör Anders Sandvig, Lillehammer och av godsägare C. F. Heiberg, Amble.

¹⁸ Det finska materialet har jag lärt känna i Nationalmuseet i Helsingfors och genom benäget bistånd av intendent I. Manninen, Helsingfors.

¹⁹ Detta är resultatet av undersökningar, som jag personligen haft tillfälle göra både i museer och arkiv och ute på landsbygden i Lettland och Litauen, samt genom korrespondens med intresserade personer, vilkas medverkan jag har att tacksamt erkänna.

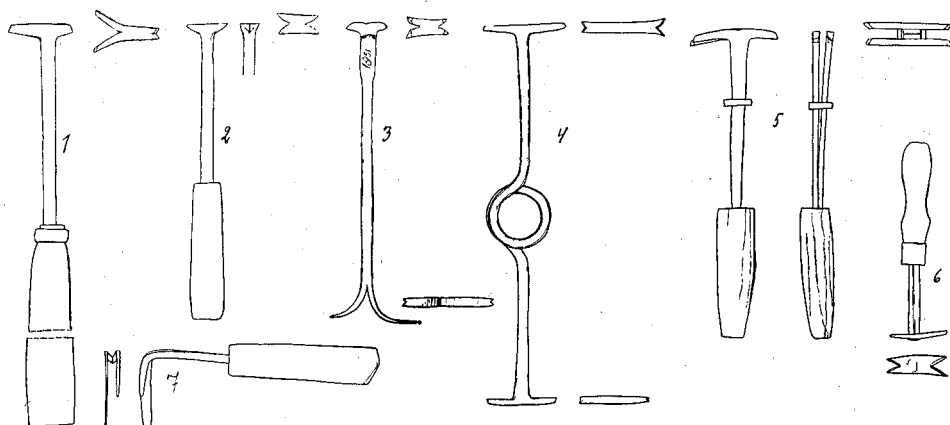

Fig. 14. Norske dragjärn. Norsk folkemuseum, Bygdø, Oslo. 1 från N. Helgeland, 2 från Gudbrandsdalen, 3 från Kongsvinger, 4 från Voss, 5 från Grimstad, 6 från Sogn, 7 från Kongsvinger. H. Vreim delin.

dass ein Zinken längs dem untersten ohne einzuschneiden fortlaufe, der zweite aber in den obersten Balken einschneide: wenn dieser auf solche Art an beyden Seiten gezeichnet ist, so wird der Zwischenraum etwas hohl ausgehauen, die Höhlung auf den untersten Balken und zur bessern Ausfällung Moos darzwischen, gelegt: so deckt der obere den darunter liegenden und umfasst dessen Rundung von beyden Seiten ein wenig. Die Wände werden (so) auf zweyerley Art verbunden».²⁰

Så goda uppgifter som här har det icke varit gött att erhålla från det övriga Europa. De museimän och forskare, som jag tillfrågat, ha nästan genomgående saknat kunskap om redskapet ifråga. Ett undantag utgör professor D. Zelenin i Leningrad, som meddelat mig, att dragjärnet brukats och ännu användes av storryssarna, särskilt i Novgorodstrakten. För att erhålla klarhet om dess existens i övrigt har jag utsänt ett frågecirkulär genom esperantisternas internationella organisation.²¹ De talrika svar, som inkommit på detta och förut angivna sätt, ha till fullo visat, att dragjärnet fullständigt saknas överallt utom i Skandinavien och nordöstra Europa. Det har ännu icke varit mig möjligt att få klarhet i detalj om var dess östgräns går, men jag har skäl att antaga, att endast de västligaste delarna

²⁰ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland, II, Riga 1777, s. 319 f. Amanuens S. O. Jansson har fäst min uppmärksamhet härpå.

²¹ För benägen medverkan härvidlag har jag att tacka amanuensen S. O. Jansson. Det har varit högst intressant att se det nit och intresse, med vilket organisationens medlemmar gjort efterforskningar och besvarat min cirkulärfråga. I det följande citerar jag dessa upplysningar som meddelanden från orten i brev till förf.

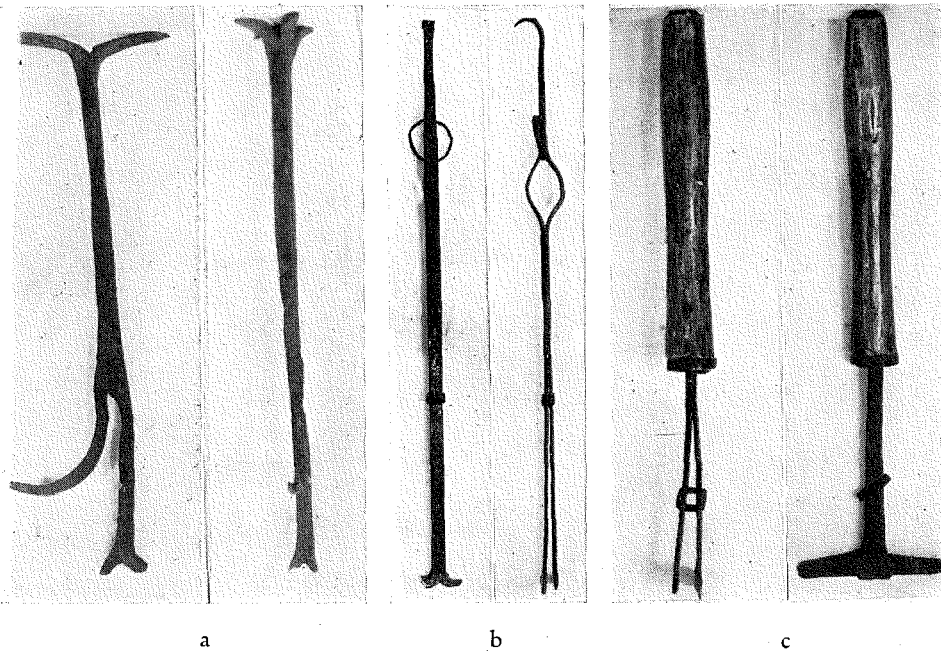

Fig. 15. Norska dragjärn. Sandvigske Samlinger, Lillehammer. Från Gudbrandsdalen.
 a. »Strikmot» eller »timbermea» från Skjåk.
 b. »Meddrag» (utan närmare ortsuppgift).
 c. »Meddrag» från Vågå.

av Ryssland begagnat detsamma. I Tyskland²² — även i Ostpreussen²³ — är det okänt. I nordöstra Polen närmast Litauen har det begagnats, så t. ex. i Swięciany-Wilenskie och likaså i Polesiens träskmarker, kring stationerna Brest, Pinsk och Luniniec²⁴. För övrigt saknas det i Polen från och med trakterna rakt i söder från Vilna och med gränsen ej långt därifrån. Det finnes således ej hos ukrainarna och ej heller invid ryska eller rumänska gränserna.²⁵ Av särskilt intresse är att timmerdraget även saknas i Karpaterna och skogstrakterna däromkring, och att det är okänt i Tjeckoslovakiet²⁶, i Österrike, Schweiz och i Alperna överhuvud²⁷. Ej heller är det

²² Icke ens Deutsches Museum i München har någon kännedom om detta verktyg.

²³ Enligt meddelande av forskare i Tilsit och Königsberg.

²⁴ Meddelande från orten i brev till förf.

²⁵ Det skulle föra för långt att här uppräknat alla de negativa svar, som jag erhållit.

²⁶ Meddelande av professor Vaclavík, Bratislava.

²⁷ Meddelande av professor Brockman-Jerosch, Zürich m. fl.

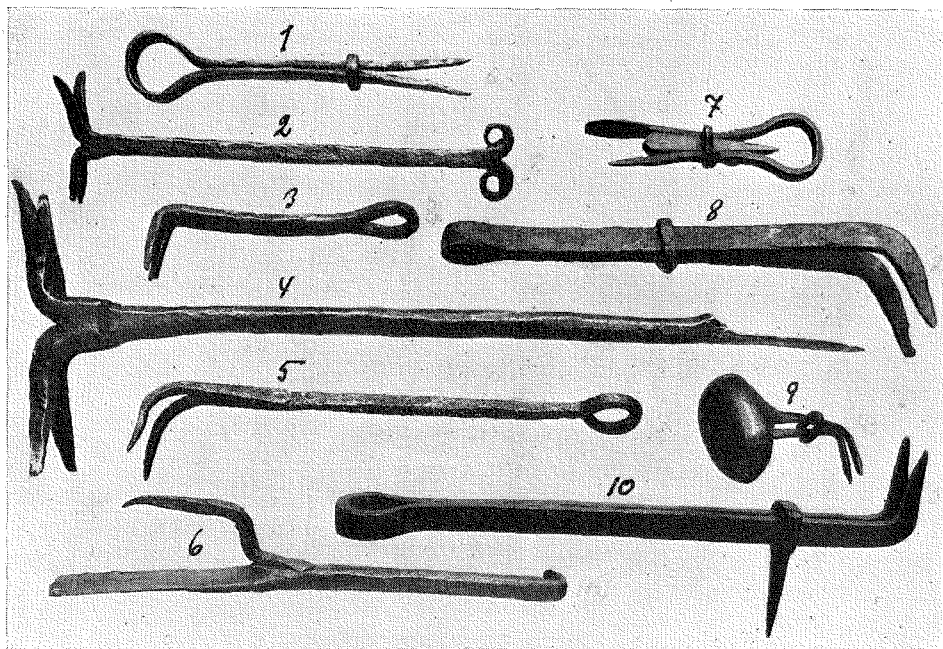

Fig. 16. Finska timmerdrag. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors. 1, 2 och 9 från Tavastland, 3, 5—7 från Karelen; 10 från Nyland, 4 och 8 från Finland utan närmare fyndort.

känt i Ungern²⁸ eller Rumänien²⁹. Det saknas också i Jugoslavien³⁰, i Bulgarien och på Balkan överhuvud.³¹ Min hänvändelse gällde även *andra besläktade verktyg* eller sådana som brukades för andra ändamål än hus-timring, men resultatet blev ändock negativt, så t. ex. i Frankrike, Spanien, Portugal och England. Min meddelare i Reading, England, skriver sålunda: »Här förekommer ju ingen knuttimring och redskap av dragets typ äro helt okända. Vi förstå ej ens redskapet för golvplankor. Ifall vi behöva kopiera en profil och icke kunna använda linjal eller måttstock, nyttja vi ett redskap, som vi kalla 'odd legs' (= ojämna ben)». Detta kunde man vänta. Min granskning visar sålunda icke blott att dragjärnet saknas utanför Nord- och Nordösteuropa utan också att det fattas i de gamla knuttimringsområdena i Mellan- och Östeuropa. Likväl saknas varken i

²⁸ Meddelande av doktor Károly Viski, Budapest.

²⁹ Meddelande av professor R. Vuia, Cluj, C. Petranu, Bucarest, och professor Tzigara Samurcas, Bucarest.

³⁰ Dir. Nikola Zega, Belgrad, och Direktor Vladislav Skarie, Sarajevo.

³¹ Meddelande av M:lle Eudoxie Peteva, Sofia.

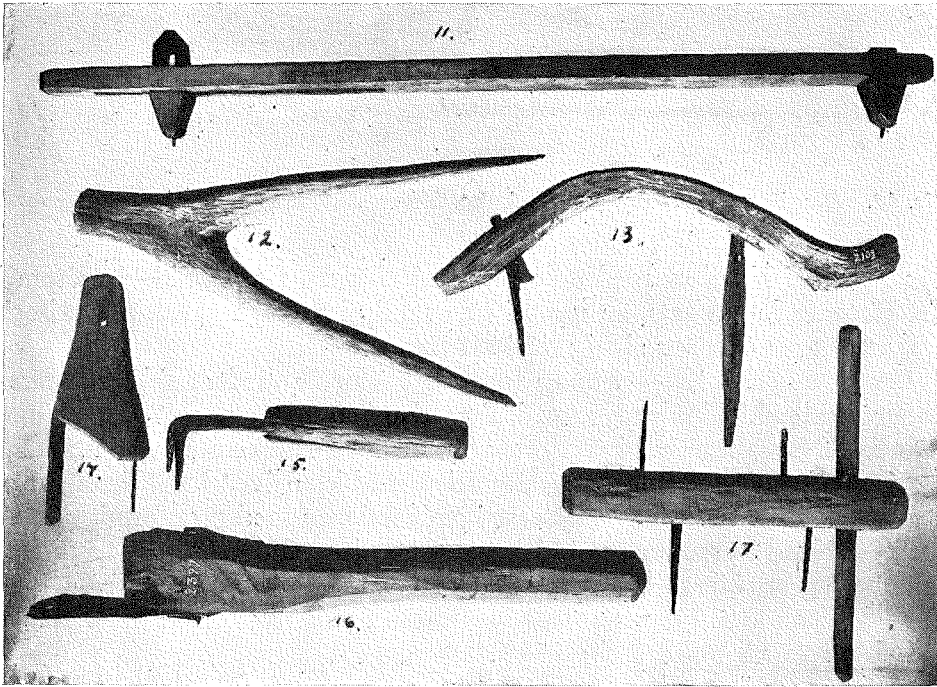

Fig. 17. Finska dragjärn, golvdrag, strykmått etc. 11 stångcirkel, 12 »haar», klyka, märkgaffel, varmed man ritade på timmerstockar, när de skulle bilas, från Tavastland, 13—14 stockdrag från Tavastland, 15 dragjärn från Savo, 16 stockdrag från Nyland, 17 golvdrag från Tavastland.

Östeuropa, t. ex. i Siebenbürgen, eller i Alperna fogrännan = mossdraget, eller nära motsvarigheter därtill. Verktygen därför ha i stället varit riktsnöre, yxa och ibland hyvel. Hos oss ha riktsnöret och hyveln använts på annat sätt. Kvar står således, att dragjärnet är en nordisk specialitet, och att det bör ha uppstått i länderna omkring Östersjön.

För att belysa denna fråga måste vi först undersöka vilka dragjärnstyper, som förekommit utanför vårt lands gränser. Jag gör denna granskning gruppvis efter samma indelning, som tillämpats på det svenska materialet.

Grupp A I: Ett »medrag» (eller en »me») med två fasta klor i den omböjda eller skivliknande foten fig. 1: 1 förekommer i Norge, men dess frekvens är osäker.³² Ett dylikt med olika långa klor och träskaft är från Kongsvinger, fig. 14: 7. Något starkare är denna enkla gaffeltyp med omböjda klor dokumenterad i Finland, t. ex. i Savolax (med träskaft), fig.

³² Meddelande av amanuensen Hilmar Stigum, Oslo.

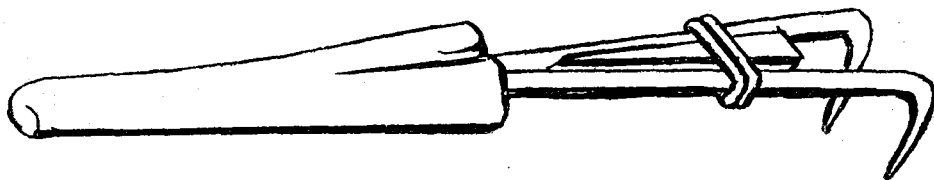

Fig. 18. Dragjárn med träskaft från Podsosna, Mincy, Novgorodsguvernemetet, Ryssland.

17: 15, och i Karelen, med ögleformig skaftände, fig. 16: 8—9. Såsom i det föregående påvisats, är typen icke ovanlig i Sverige (Hälsingland och Dalarna) men den har aldrig träskaft hos oss.

Grupp A: II. A4fl — grenig fot med 2 klor åt vardera sidan — förekommer ibland i Finland, t. ex. i Tavastland, fig. 16: 3 och 7, och är icke ovanlig i Norge, särskilt i Gudbrandsdalen. Den förekommer — i olikhet mot i Sverige — med träskaft eller också med klor även i stjälkens andra ände fig. 14 och 15. Likaså existerar kombinationen med grenformigt golvdrag — ibland ha spetsarna på klo-paren ytterligare kluvits, så att ännu flera knutdrag uppkommit. Det senare känner jag icke med visshet från Finland. Erinras kan, att renodlade, självständiga golvdrag av järn finnas både i Norge och Finland fig. 16: 6.

Grupp A: III. A4pl — fyrkloig fot, mer eller mindre lik en hammare — tyckes saknas i Finland men är desto vanligare i Norge, där denna form, både på Öst- och Västlandet, tyckes vara den normalaste, fig. 14. Ofta är stjärken instucken i ett träskaft. Det finns till och med dubblade exemplar med träskaftet i mitten och dragstjälk i vardera ändan. Vanlig är också anordningen med ett 4-kloigt fotstycke i vardera ändan — således med i allt 4 dragstorlekar. Däremot känner jag intet norskt exempel på verkligt genomträd hammarfot, vilket ju i Sverige påvisats i Arvikatrakten. Egenomligt nog härrör ett drag av denna typ från Baranowicze i Polesiens träskmarker i nordöstra Polen.³³

Grupp Ba och Bb. Kluven stjälk och två klor, som är så vanligt i Sverige, känner jag ej från Norge, men denna typ existerar i egenartad utformning med rund skaftklump från Tavastland i Finland, fig. 16: 4, och slutligen i fullt representativ gestalt med ställring och träskaft från byn Podsosna i distriktet Mincy (förr Borovitji) i guvernemetet Novgorod i Ryssland, fig. 18. Den kallas »tjertá» eller tjertjéts, vilket betyder drag eller ritare.³⁴ Ba4fl eller Bb4fl — fyrflikig fot — äro icke obekanta i Nor-

³³ Meddelande från orten i brev till förf.

³⁴ Meddelande i brev till förf. från prof. D. Zelenin; jfr. också Ziwwaja Starina, IX 1899, nr. 4, s. 406. Ett dragjárn av denna bygeltyp har under 1932 genom S. O. Jansson förvärvat från setukesiskt område i östra Estland (Nord. mus. 190325).

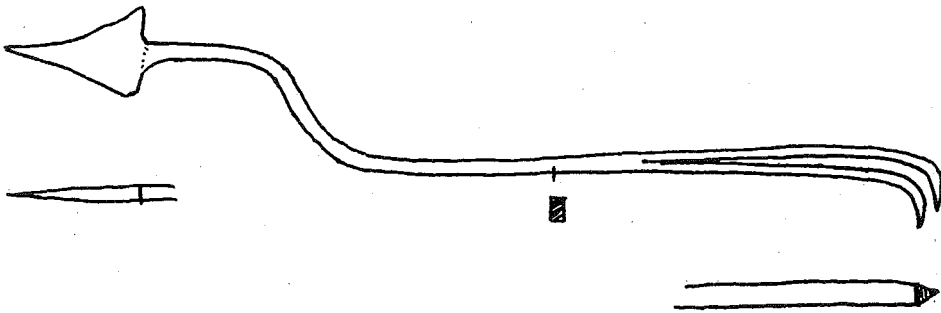

Fig. 19. Gaffeljärn från Vikörs praestegj., Hardanger, Norge. Funnet i Hermanshaugen, troligen en järnåldersgrav. Statens Historiska Museum, Stockholm.

ge, men de exemplar jag känner stå på övergången till C, fig. 15. Bb4pl — kluven stjälk med raka platta tvärfötter, stillring och träskaft — känner jag från olika delar av Norge, fig. 14: 5 och 15: c. Träskaft äro i Norge vanligare än i Sverige inom denna grupp.

Grupp C. Bygelformen med utsvängd bygel och 2 enkelböjda klor (C2) är den vanliga på Åland, i Finland och Balticum liksom i Sverige. Däremot tyckes den saknas i Norge, vilket dock möjligen kan bero på att materialet ännu ej är fullständigt känt. Tydligt är i varje fall att den är ytterst ovanlig där. I Finland och Estland återfinnes till och med i vissa fall piken på ställringen. I Litauen har jag sett eller känner till bygeldraget från alla delar av landet, fig. 21, stundom även utan utsvängd bygel, ja till och med utan ring. Den vanliga bygeltypen når även ner i Polen, där den konstateras i nordost, nämligen i Świeżiany-Wileńskie.²⁴ Här som i Balticum har man reglering med tråkilar och ställring, ringen är ibland en vidja. Det finns också sidoformer av detta bygeldrag, den som i det föregående upptagits som specialtyp S: 1 och har rakt utlöpande skänklar, sålunda inga omböjda spetsar. Denna variant är belagd i Tavastland, Karelen, fig. 16: 1 och 6, i östra Estland (Lüganuse) och i Lettland; härmed sammanhänger väl, att den i Sverige är känd från Norrbotten. I Estland betraktas typen som relativt ny.

Grupp D: Typ Dfsv, bygelform med skruv, finnes i Estland men utan omböjda spetsar (jfr fig. 5: 5). För övrigt äger jag inga säkra belägg på grupp D utanför Sverige.

Grupp E: Passartyp med 2 vinkelböjda klor, ställbåge och gångjärnsled, fig. 6: 1, användes i södra Litauen (Tauragé) nu för tiden till att rita upp parallella linjer med på en stock. I våra övriga grannländer är den ej påvisad, även om man kan misstänka, att den ej är alldeles okänd.

Fig. 20. Dragjárn, jordfynd från Opdal, Norge.

Sammanställas här refererade erfarenheter om dragjärnets begränsade utbredning i öster och formernas nära samhörighet med Skandinaviens, kommer man till den uppfattningen, att dragjärnet har sitt ursprung i Skandinavien, att det genom påverkan härifrån slagit igenom i Finland och så småningom även vunnit utbredning i Östersjöprovinserna och angränsande delar av Polen och Ryssland, det vill säga Novgorodsdistriktet och kanske också angränsande delar av västra Ryssland. Knuttimringstekniken i dessa trakter liknar den skandinaviska i mycket hög grad, och många ting tyda på att även vissa direkta tekniska länkar existera. De historiska förbindelserna ha ju varit sådana, att ett kulturellt inflytande av här beskrivet slag mycket väl kan väntas. Av betydelse som bevis härför är den litauiska benämningen »drokas», som jag antecknat både i södra och nordöstra Litauen. Jag har antagit, att det är vårt drag, som här går igen, och professor Evald Lidén har senare påpekat för mig, att vårt drag kan ha blivit upptaget i den baltiska tyskan under formen »drach» eller »drak». Om sedan denna tyska form överflyttas till litauiska, blir genom ett par substitueringar resultatet litauiskt »drokas». Detta talar sålunda för att ordet och därmed också saken härrör från Sverige. I Lettland — området närmast öster om Dünabukten — har jag antecknat, att både dragrännan och verktyget kallas »kakis», som motsvarar vårt katt, (tyska »Katze» och »Katzung»). Man erinras härvid om beteckningen »katt» på några ställen i Götaland. Om något samband här finnes och av vad art det i så fall varit, är nu svårt att bedöma. I Estland kallas timmerdraget »sirkel», »tsirkili» »vararaud» eller »vara», de sistnämnda sammanhängande med finskans »vara», »lehtivaro» (bladdrag, Karelen), »seinävaro» (väggdrag, Tavastland), »varoräuta» (dragjárn, Karelen), »hirsivara» (stockdrag) etc.,

till synes mer eller mindre direkta översättningar från svenskan. I finlandssvenskan heter redskapet »drag» såsom i övre Sverige. Om således timmerdragen överförts österut, så har detta tydligen skett på olika tider. A- och B-typerna, som i enstaka exemplar påvisats i nordöstra Polen och i Novgorodsguvernemetet, kunna antagas utgöra spridda rester av äldre kulturböljor västerifrån och bygeldragen en yngre. Hur tidigt dessa påverkningar kunna räknas ha börjat eller när de slagit igenom sammanhänger med verktygets ålder i Skandinavien och de olika typernas kronologiska ställning inbördes.

Skriftliga källor ha anförts i det föregående tydande på att dragjärnet här var i bruk vid medeltidens slut. Några så gamla bevarade föremål av denna art äro icke kända i Sverige eller Finland. I Universitetets oldsaksamling i Oslo förvaras ett »meddrag» (C 24093), fig. 20. Det är funnet tillsammans med en pilspets från sen vikingatid eller möjligen medeltiden på en byggnadstomt på övre Sörum i Nord-Auerdals socken i Opland.³⁵ Föremålen lågo omkring 40 cm under jordytan i obearbetad mark och på ett avstånd från varandra av omkring 1 meter. Tyvärr medgiva dessa fyndförhållanden knappast någon säker datering till ifrågakvarande period. I Statens historiska museum i Stockholm förvaras nu ett krökt, gaffelformigt järn från Vikörs prästegæld i Hardanger i Norge (deponerat från Nord. mus., där det haft nr 14230), fig. 19. Dess användning är emellertid osäker liksom dess ålder. Skaftets andra ände består nämligen av en trekantig skiva, vars användning och betydelse för ett dragjärn är svårförklarlig.³⁶ Även detta belägg måste sålunda för närvarande fränkännas vittnesgillhet. Kommande fynd kanske skola ge bättre besked. För närvarande saknas sålunda fullt säkra medeltidsfynd.

Det enda dragjärn, som är daterat, bär årtalet 1750 och härstammar från Delsbo i Hälsingland, fig. 28. Det är av typ A2. Ortstraditionerna ange överallt passartypen som sen. Bygelformen räknar man som något äldre men den är i bruk och ännu aktuell. Det förekommer på en del orter till och med att i orten tillverkade bygeldrag även tillhandahållas i handeln. De fastklojga dragen betraktas allmänt såsom uråldriga, övergivna, men jag har dock sett sådana i bruk på en del ställen.

Innan förhållandet mellan typerna närmare diskuteras, måste själva mossdragets mening och funktion i korthet belysas. Dragränna har upphuggits överallt i vårt land vid timring av hus, icke blott i varma utan även i kalla — dock ej i enklare och slarvigt uppförda lador och skjul o. d. När

³⁵ För denna uppgift har jag att tacka dr. Gutorm Gjessing, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

³⁶ Ingvald Undset, Norske jordfundne oldsager, Christiania Videnskabs Selskabs Forh. 1888: 2, Chria 1888.

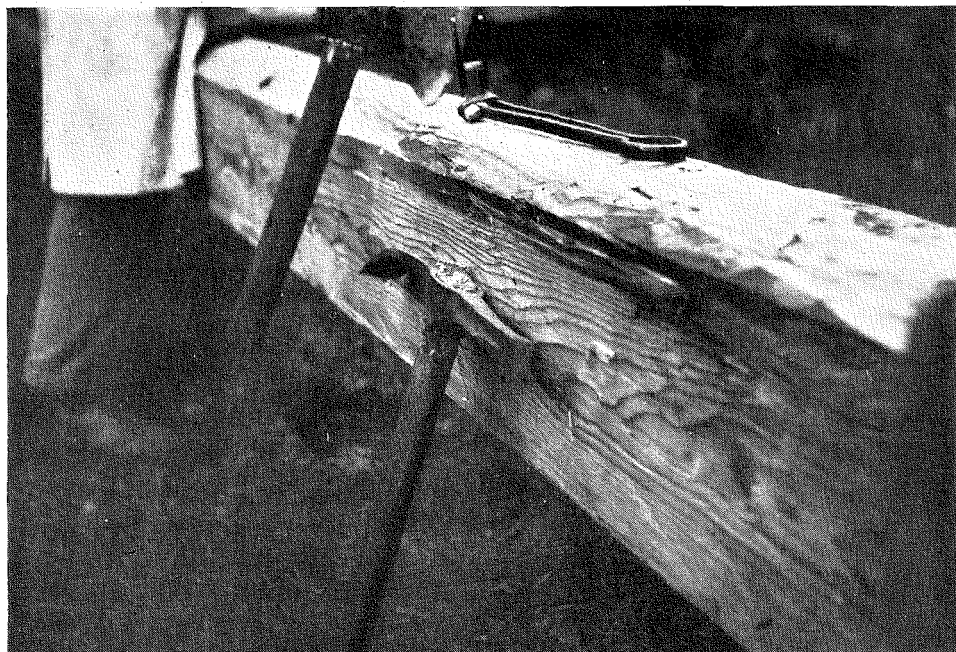

Fig. 21. Dragjárn på modern husbyggnad. Litauen. Förf. foto 1930.

virket, som oftast, särskilt i övre Sverige, brukat tillhuggas och inläggas i väggen i rätt tillstånd, torkar^o och krymper ihop, måste stockarna sjunka något och pressas samman, om ej väggen skall bli helt gles. Sjunkningen blir starkast, då knuthakens sidoväggar äro vertikala, ty där motverkas den långt mindre än vid snedsidiga hak. Vid timringen lämnas ett litet sjunkrum mellan stockarna. I varmhus utfylles detta med mossa. Mossdraget eller rännan är vanligen avpassad för att efter sjunkningen sluta till om den undre stockens rygg, eventuellt med mosslagret emellan. Ibland, särskilt i hus med helt bilat virke, bildar den ett vinkelformigt tomrum — så t. ex. i våra knuttimrade medeltidskyrkor — och sjunkningen underlättas då, om de fasta kanterna, som begränsa dragrännan, äro tunna och ge efter vid påpressning. Under alla omständigheter vill man undvika, att stockarna bli hängande i haken, så att öppningarna mellan stockarna ökas, allt eftersom stockarna smalna vid krympningen. Det framgår av detta, att öppningens — »sätets» — och mossdragets storlek beräknas mindre, ju mera sluttande knuthaksväggarna äro, d. v. s. ju smalare hakets botten är i förhållande till bredden vid hakmynningen. Faktiskt har också mossdraget förr gjorts mindre. Då nu de fastkloiga dragen huvudsakligen bevarats inom de bygder, där snedhaksknutar brukats längst,

Fig. 22. Stock drages med dragjärn. Orsa socken, Dalarna. Foto förf. och O. Ekberg (E. U. 1929).

torde man ha rätt att ställa dessa två företeelser i samband med varandra. Här kan det icke vara tal om annat än medeltida tradition, som fortlevat. De kluvna dragen i sin tur tillhöra de växlingsrika områden, där snedhaksknutar med mera skarpsluttande hak förekomma och äro blandade med vertikala former. Det är kanske därför reglerbara dragjärn behövts speciellt här och sannolikt är det även här fråga om medeltidstraditioner men yngre än de föregående. Slutligen ha vi bygeldraget, som är allmänt utbrett men som har sitt huvudområde utanför de snedvinkliga knuthakens gebit. Vertikalhakens behov av stora kraftiga såt är kanske orsaken till det lättreglerade bygeldragets segertåg. De vertikala skårorna äro i stora delar av Götaland redan på 1500-talet i stark frammarsch, men deras dominerande betydelse ernås först så småningom under nyare tidens lopp. A- och B-typerna äro på grund av de olika skäl, som redan framdragits i olika sammanhang, att räkna som äldre. Jag antager, att utvecklingen inom dessa grupper tillgått på följande sätt. Det mest primära är en enkel spets på ett föremål: en järnten eller pinne. En sådan kan ha fungerat som och kallats drag. Den har sedan allmänt ersatts av en gaffelform. Alla de gamla be-

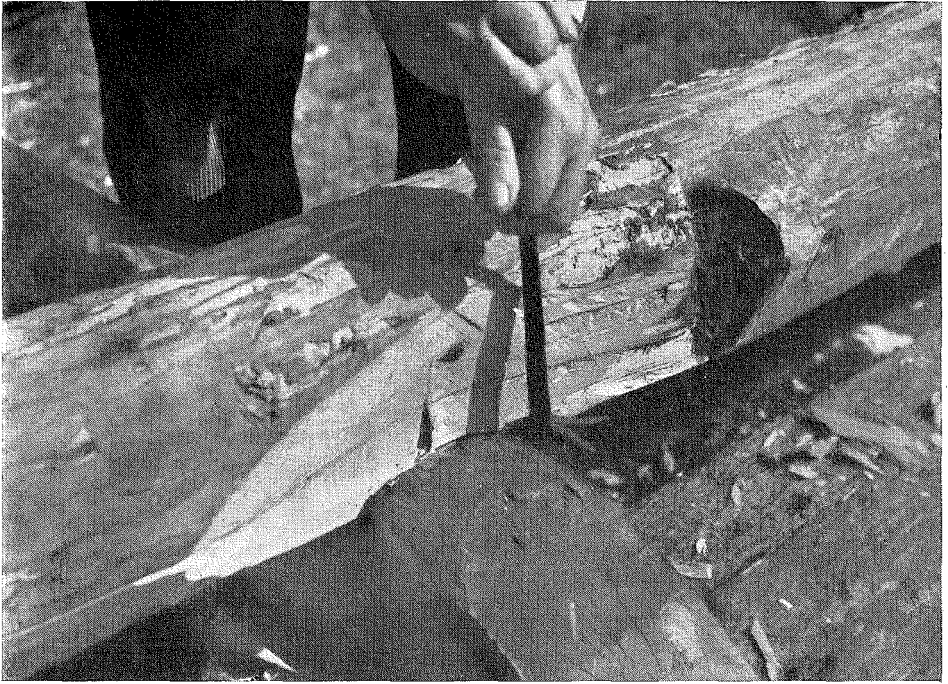

Fig. 23. Knutskära utmätes med knutdrag. Orsa socken, Dalarna. Foto som föregående.

nämningarna betyda linjerings- eller ristverktyg, intet tyder på att gaffel- eller tvåudden är det ursprungliga. När gaffelformerna genomfördes i övre Sverige tillgrepos inga nya namn. A2, fig. 1: 1, är en kortgrenig gaffel med böjda klor. Genom fördubbling uppstår typen A4fl, fig. 1: 5. Denna möter sedan hammartypen A4pl, fig. 1: 14—15, och påverkas därav. Hammarformen har, tyckes det, sålunda förut självständigt kommit tillgripas, och det uppstår korsningsformer av dessa båda. B2, fig. 2: 1—2, är också en i ändan böjd gaffel, fastän grenarna gå djupare ned. Genom tillskärning av detta, genom fördubbling av klornas antal och genom utjämning av dragfötterna under inflytande från hammartypen, uppstå de många varianter i Ba och Bb-serierna. Allt detta har skett internt på Skandinaviska halvön, varvid hammarformerna visa övervikt på det norska och de klyk- och grenformiga på det svenska området. Benämningen »me(d)e» syftar på mäta. Man kan gissa på att detta ord blev bundet till verktyget på det stadium, då det var fullt utvecklat med två klor och kanske kluven stjälk. Den geografiska fördelningen och oberoendet av utländska former ger vid handen, att hela denna utveckling ligger före medeltidens slut. Bygeldraget är väl däremot nyare tidens uppfinning, tydli-

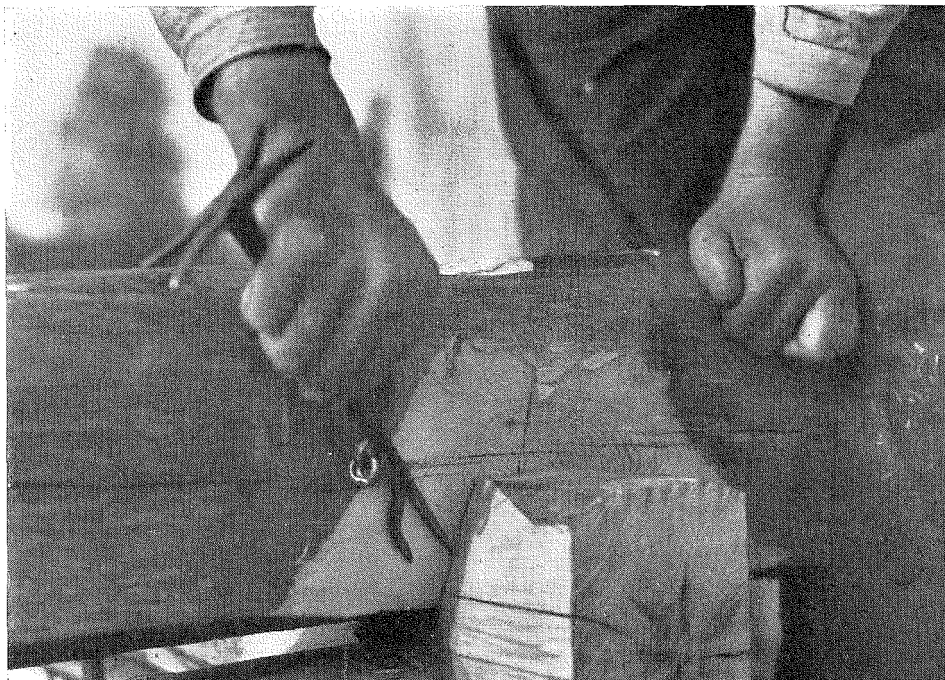

Fig. 24. Knutskåra utmärkes med järnspets. Vika by, Mora socken, Dalarna. Foto som föregående.

gen en svensk specialitet. Passaren är i denna funktion troligen ej äldre än från 1600-talet utan snarare något yngre. Om verktyget således troligen uppstått i olika former på skilda ställen i Skandinavien, blir det alltid en diskutabel fråga, om dessa ursprungligen byggda på vissa förebilder eller om primitivare utgångs- eller genomgångsformer kunna påvisas eller anses sannolika. En kort mönstring må därför här göras av det material, som ännu existerar och som kan komma ifråga. Därvid skola vi först se till, i vilka specialanvändningar drag visat sig förekomma.

Inom skeppsbyggeriet ha dragjärn såsom förut påvisats, begagnats både i Sverige och i Norge, men såvitt skönjas kan mera sporadiskt och på skiftande sätt samt oftast relativt sent. Det synes vara passaren, som här är det allmännare utgångsredskapet.

Drag av vanlig art ha också nyttjats vid byggande av dammar (Venjan, Dalarna) och vid timring av flottningsrännor.³⁷ Båda dessa äro av sekun-

³⁷ Jfr G. H. Carlgren, i Teknisk Tidskrift 1880, s. 55. Förekommer mångenstädes alltjämt, så t. ex. i Dalarna, Floda.

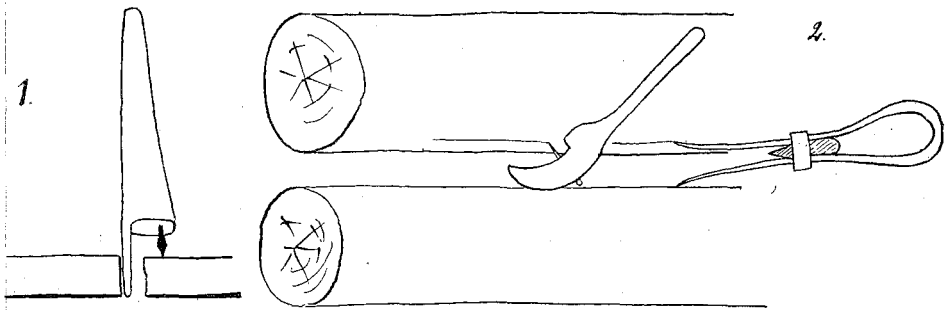

Fig. 25. 1. Golvdrag av trä med järnspets i funktion. Jämtland. 2. Timmerdrag av trä och järn i arbete. Estland.

där art och utan betydelse i detta sammanhang. Vid påsättning av andermedar på slädar har dragjärnet stundom begagnats i Norge. I Sogn i Norge ha de olikstora klorna brukats i tur och ordning. Det större paret först, när stockarna sammanpassas. Detta kallas »hyving». Så avlägsnas ojämnheterna och stockarna läggas på varandra och medragas med det mindre klopåret. För att avpassa knuthakena begagnades såsom förut nämnts det s. k. knutdraget, åstadkommet genom att en flik urnupits i ändan på ett järn, så att två klor uppkommo. Knutdraget var kombinerat med timmerdraget och i övre Dalarna och Västerdalarna stodo vinklarna i en viss storleksproportion till varandra. Knutdraget förhöll sig till timmerdraget som 1: 3, 1: 4, 1: 6, 1: 7, 1: 8 o. s. v. alltefter knuthakets vinkel. Var denna smal (d. v. s. med mera sluttande eller vertikala väggar i haken) ökades nämnaren i dessa tal, vilket visar, hur nära dessa två voro avhängiga av varandra. Helt annorlunda med golvdraget, som var särskilt redskap och mycket ofta förekommit som självständigt verktyg. Samma sak med samma benämning möter också i trä, varvid dock en nabb av järn finnes, fig. 25: 1. Denna form är särskilt typisk för Jämtland, Dalarna, Hälsingland och Lappland och finnes även i Finland. Dessa drag ha senare ersatts av andra verktyg, bl. a. rätbänken.³⁸ Från Estland har jag fått uppgift om ett instrument av närbesläktad art, använt som timmerdrag, fastän tanden var placerad vinkelrätt ut från träet, fig. 25: 2. Detta verktyg leder oss sålunda direkt över till den stora grupp redskap, som kallas ritmått och strykmått.

De äro av två arter, men många varianter och blandformer förekomma, fig. 27. Det vanliga strykmåttet består av en eller ett par träslåar, försedda med var sin ritspets och stuckna genom en klots, som pressas emot

³⁸ E. U. 3124.

och strykes utefter den ena jämna kanten på det föremål man bearbetar. Då ritas järnspetsen på den slå, som begagnas, den rits, som man vill ha och vilken således blir parallell med kanten, fig. 27:5—6. Slån (eller slåarna) går att skjuta fram och tillbaka genom klotsen, varigenom avståndet mellan ritspetsen och brädkanten kan regleras. Detta slags redskap är känt i hela Europa, åtminstone sedan 1700-talet. Den andra gruppen är egentligen blott ett enklare slags strykmått, en vinkelböjd järnten, fig. 27: 1, eller ett i vinkelform utsågat trästycke med en eller ett par vassa spetsar eller spikar i sin längre arm. Vinkelns andra arm strykes mot underlagets kant och samtidigt ritas med spetsen. Detta verktyg kallas ibland »katt». Både det och strykmåttet kunna också benämnas »drag», »ri», »rev» o. d. Ibland är spetsen flyttbar, fig. 27: 2—3. Bäst utvecklad möter denna anordning på ett hos snickare nyttjat redskap, bestående av en stång med en i rät vinkel ställd kort arm, i ena ändan försedd med spets. På denna stång är en glidbar arm anbragt, även den med spets, fig. 27: 4. Verktyget kallas av hantverkare stångcirkel (efter tyskt mönster). Det är med andra ord ett slags primitivt parallellmått, användbart att dra två parallella linjer med och som passare. Det är icke sannolikt, att dessa verktyg ha en så hög ålder i Skandinavien, att timmerdraget kan härstamma från dem. Med större skäl kunde man tänka på passaren, känd redan under antiken och bekant i Sverige under medeltiden. Någon direkt brygga mellan den och timmerdraget ha vi emellertid icke. Så gott som överallt äro strykmåtten avsedda för ristning på samma arbetsstycke. Det finns emellertid några belägg på ett slags primitiva ristverktyg bestående av enkla grenklykor och nyttjade som ett slags dragjärn. En sådan visar fig. 26 från Höjentorp socken i Östergötland. Den benämnes »vrete», men är, såsom ritad efter muntlig beskrivning, ej fullt säker. Den var av trä och hade två spetsar av järn. En dylik klyka utan järnspetsar är känd från Sittis i Tavastland, fig. 17: 12. Otänkbart är således ej, att en dylik primitiv gaffel kan vara föregångare till flera av de nyssnämnda ritmåten och till sin idé även för dragjärnet, men bevisas kan det ej. Golvdraget står timmerdraget närmare i typ och användning. Det är förbindelselänken mellan dragjärnen och strykmåten, men någon föregångare till dragjärnet är det knappast.

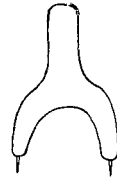

Fig. 26. Timmerdrag, »vrete», av trä med järnspetsar. Rekonstruktion. Hägerstads socken, Östergötland (E. U.).

Om vi sålunda icke, åtminstone så länge de redskapstyper, som här berörts, föga eller ej alls behandlats av forskningen, kunna direkt följa drag-

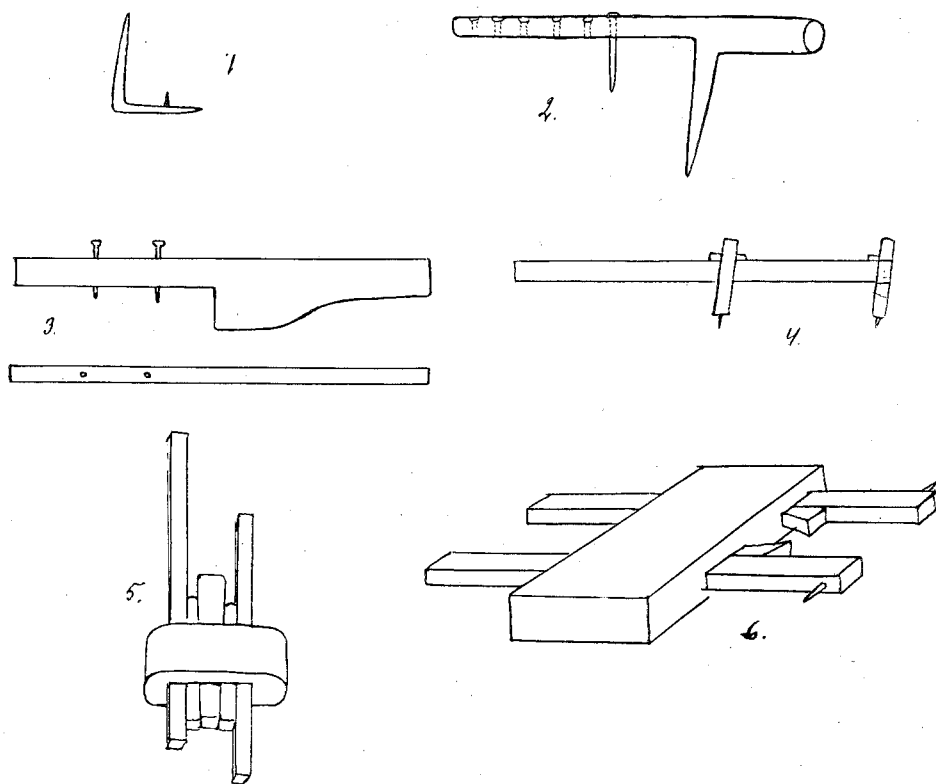

Fig. 27. Stryk- och ritmått.

1. »Timmerrev» eller »katt». Linneryds socken, Konga hd, Småland.
2. Ritmått, »ri». Sjösås socken, Småland.
3. »Katt.» Linneryds socken, Konga hd, Småland.
4. Stångcirkel, »stryktre». Söderbykarls socken, Lyhundra hd, Uppland.
5. Strykmått, ritmått, »ri». Sjösås socken, Småland.
6. Ritmått. Hälleberga socken, Uppvidinge härad, Småland.

järnets tillkomst, kvarstår som resultat av undersökningen, att detta redskap synes vara av skandinaviskt ursprung och har existerat här sedan medeltiden. Det har här genomlöpt en rikt nyanserad utveckling i samband med timringsteknikens fortskridande. Denna utveckling har skett efter något olika linjer inom de skilda huvudbygder eller kulturområden, som sedan förhistorisk tid varit mer eller mindre differentierade i Norden. Slut-

ligen har det trängt österut och har där nått ända in på ryskt och polskt område. Detta är av stor vikt att kunna konstatera. De likartade timmerkonstruktionerna i Skandinavien och Östeuropa tyda på ett samband, vars art är ett av de stora problemen inom nordisk etnologi. Att ett så viktigt och säreget timringsredskap som dragjärnet lånats österut är därför en viktig hållpunkt. Även som exponent för nordisk och här speciellt svensk kulturs många tekniska insatser är dragjärnets historia lärorik.

Förteckning över svenska dragjärn.

I följande förteckning över samtliga för författaren kända och till typen och härkomsten klarlagda belägg på svenska dragjärn upptages först det nummer, som belägget har på kartorna, fig. 7, 8, 13, dels dess ortsuppgift med landskap, härad och socken, därefter ortens benämning och typbestämning (i enlighet med de beteckningar som angivas sid. 35) och slutligen uppgift om källan för belägget, med institutionsbeteckning, ofta även accessions- eller inventarienummer, meddelarens namn och ibland också datum för fixering av beläggsstället.

En ingående och detaljerad redogörelse för materialet är en nödvändig förutsättning för uppgifternas kontrollering. Den ger en säkrare inblick i materialets egenart och klargör på ett slående sätt vilka grundvalar undersökningen vilar på ur såväl kvalitativ som kvantitativ synpunkt. Läsaren har själv tillfälle att se, var luckorna finnas. Fullständighet kan givetvis icke ernås och bör icke ens eftersträvas, men på många punkter skulle uppgifter, som hjälpa till att fylla ut de vita fläckarna på kartan eller som skänka ny, mera nyanserad kunskap, vara av största värde.³⁹

³⁹ A motsvarar nr 6, 9, 11, 12, 16, 17, 19.

B motsvarar nr 171, 175, 176, 179, 180.

Förkortningar: E. U. = Nordiska museets etnologiska undersökning. Omfattar såväl fältundersökningsresultat som avbildningar och anteckningar från ortsmuseer och svar från ortmeddelare, (de senare vanligen med accessionsnummer, årtal, personnamn eller initialer till personnamnen.)

N. M. Åtföljt av siffra = Nordiska museet och dess inventarienummer..

Andra museiförkortningar tydas genom jämförelse med ortsuppgift.

Rz = Rietz, Svenskt dialektlexikon.

Källor i övrigt: Landsmålsarkiven i Uppsala (Ulma) och i Lund samt Svenska akademiens ordboks saml., Lund.

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
1	Ög.	Ydre	Svinhult	vrete	Cd2rs	N.M:186749
2	»	Hanekind	Kaga	»	Eh2bå	EU:3160
3	»	Kinda	Tirserum	»		Ulma:1859 s. 20
4	»	Vifolka	Sya	»		EU:9/1 1933
5	»	Hanekind	Grebo	»		EU:M.Ericson 1931
6 (jfr A)	»	Åkerbo	Linköpings- trakten	»		»
7	»	Kinda	Hägerstad	»	Eg2bå	EU:O.H.1933.
8	Uppl.	Lyhundra	Söderby-Karl	drag	F2rg	EU:E.E-n 9/5 1932
9 (jfr A)	Ög.	Hanekind	Vist	vrete		Bj.-Säby-undersökn.
10	»	Kinda	Tjärstad	»		EU:M.Ericsson 1931
11 (jfr A)	»	Hanekind	Slaka	»		»
12 (jfr A)	»	»	Vist	»		Ulma:1929:9
13	»	Östkind	Jonsberg	»		Ulma:175:131
14	»	»	Kvarsebo	»		Ulma:175:134
15	»	Valkebo	Nykil	»		Ulma:175:115
16, 17 (jfr A)	»	Hanekind	Landeryd	»		EU:M.Ericsson 1931
18	»	Åkerbo	Ö. Harg	»		»
19 (jfr A)	»	Hanekind	Skeda	»		»
20	»	Ydre	N. Vi	»	Bb2rstr	EU:1458
21	»	Hammarkind	V. Husby	»	Cd2rs	EU:Johansson, Nkpg27/3 1931
22	»	Memming	Kimstad	»		EU:878
23	»	Vifolka	V. Harg	»		Ulma:Rothman 1917
24	»	Valkebo	Rappestad	»	Cd2rg	EU:17/12 1930
25	»	Kinda	Kisa	»		EU:T.H-r. 14/6 1930
26	»	»	Tjärstad	»	F2rg (sv)	EU:Granberg 1930
27	»	»	Vårdnäs	»		EU:N.I.S-n 2/7 1930
29	Smål.			»		Hedström, Sydsmål. Folkmål.
30	Öl.	Öl. N. Mot	Böda	»		Lindroth, s. 177
31	Smål.	Aspeland	Lönneberga	»		Ulma:5459
32	»	Tuna-Län	Misterhult	»	Cc2rs	Ulma:3740 Areskog 1931
33	»	S. Tjust	Hjorted	»		EU:1314
34	»	Ö. Härad	Locknevi	»		Gadd, Ö. Härad
35	Hall.	Tönnersjö	Enslöf	mcedra	Cd4plrg	Karlsson, Harplinge: brev 12/5 1932
36	»	Årstad	Askome	medrag	Cd2rg	NM:190353
37	»	Faurås	Fagered	meje		Ulma:200 Kalén
38	»	»	»	medrag		»
39	»	»	Gunnarp	»	Cc2rg	EU:19/1 1933
40	»	Tönnersjö	Enslöv	»		EU:7/11 1932

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
41	Skån.	Ö. Göinge	Broby	meja	Cd4rg	P. Johansson Broby: brev 25/8 1932
42	»	V. Göinge	Stoby	meje	Cd4oplr	EU:4324
43	»	»	»	mej		EU:22/11 1932
44	Smål.	Allbo	Vislanda	mee		EU:medd. 1930
45	»	Tveta	Nässjö	»	Cd2rs	NM:187971
46	»	Östra	Nävelsjö	»	Eg2bå	NM:187970
47	»	Västra	N. Sandsjö	»	Cd2rs	NM:187969
48	»	S. Vedbo	Flisby	»	Eh2bå	NM:187967
49	»	Västra	Bringetofta	»	Eg2bå	NM:187968
50	»	Kinnevald	Öja	»	Cd2rs	EU:1160
51	»	Mo	N. Hestra	»	Cc2rs	EU:2710
52	»	N. Vedbo	Frinaryd	»	Cc2rs	EU:1060
53	»	»	Frinaryd o. Marbäck	»		Ulma:175:221
54	»	Västra	Bäckaby	»		EU:2803
55	»	Allbo	Vislanda	»		EU:1570
56	Vg.	Källand	Otterstad	»	Cd4flrs	NM:187803
57	Dalar.		Sollerön	klipdrag	Cd2rg	NM:172096
58	Vg.	Kulling	Kullings- Skövde	byggmede	Cc2rg	EU:2432
60	Dalar.		Venjan	dammdrag	Cd2rg	Ulma:2358
61	Vg.	Vartofta	Kungslena	mee	Cd2rg	EU:Granlund 1931
62	»	Gäsene	N. Säm	»	Cd2rs	EU:684
63	»	»	Alboga	maje	Cd2rs	»
64	»	Vadsbo	Korsberga	mee		Ulma:109:349 Stalin
65	»	Gudhem	Hornborga	»		Ulma:649:2
66	Dals.	Vedbo	Dalen	»		EU:4338
67	»	Valbo	»	»		EU:Tell 1/6 1932
68	»	Vedbo	Ärtemark	mejärn	Cd2rg	EU:O.H. 1932
69	»	Nordäl	Holm	mee	Cd2rg	EU:Franzén 22/8 1929
70	Boh.	Vette	Hogdal	medrag	Cc2rs	EU:1378
71	»	»	»	»		EU:3089
72	»	Tjörn	Valla	mege		EU:Olaus Olsson 22/6 1932
73	»	Sörbygden		medrag		Ulma:86
74	»		Uddevalla (Mus.)	»	Cd2rg	Carling:Brev 7/5 1932
75	»	Inlands Nordre	Solberga	husmeja		EU:2907
76	Vg.	Vilske	Göteve	mee		Ulma: 213, Götlind
77	»	Mark	Öllekulla	medrag		Ulma:3242
78						
79	Vg.	Källand		mede		Ulma:237, Norén
89	»	Väne	V. Tunhem	»	Cd2rg	Ulma 1749:1 Madsén

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
81	Häls.			drag	A2go (dat. 1750)	Hudiksvalls mus.
82	Vg.	Skåning	Skånings- Åsaka	mede	Cd2rs	EU:1501
83	»	Källand	Otterstad	mec	Cd2rs	EU:2412
84	»	Mark	Istorp	medrag		EU:3491
85	»	Ås	Fänneslunda	»		Ulma
86	»	»	Grovare	»		Ulma
87	»	»	Asarum	drag	Df4plbå	Hudiksvalls mus.
88	Blek.	Bräkne		meja		EU:2579
89	Ög.	Vifolka	Sya	mec		EU:Ink. 9/1-33
90	»	Lysing	Ödeshög	»		Ulma:Smedberg
91	»	Hanekind	Vist	» medrag	Cd2rs	SE 1930
92	Värml.	Nordmark	Sillerud	medrag	Cd4plrg	NM:179054
93	»	Jösse	Gunnarskog	»	Cd4flrg	NM: 87680
94	»	Väse	Alster	»	Cd2rg	EU: 689
95	»	Näs	Botilsäter	»	Cd2rs	EU: 837
96	»	Fryksdal	Sunne	»	Cd2rs	EU: Sundell, Rottneros
97	»	Jösse	Köla o. Eda	»	Cd2rg	NM: Gäva 11/5-32
98	Uppl.	Lyhundra	Söderby	Karl drag	Cd2rg Cd4rg	EU: E. E-n 9/5132
99	Värml.	Gillberg	Glava	medrag		EU: M. Ericsson
100	»	»	Värmskog	»	Cd4plrg	VM: 3528
101	»	Grum	Grum	»		EU: 937
102	»	Visnum	S. Råda	»		EU: 2900
103	»	Jösse	Köla	»	Cd2rs	EU: 1087
104	»	»	Brunskog	»	A4plsktr	EU: 2457
105	Västml.	Västerås- trakten		drag	Cd2rg Cd2rs Ba4plrggo Eg2bå	} EU: 1261 } Västml. Fornminnes- förl. mus. Draken- berg
106	»	Köpings- orten		drag dragjärn	Ba4-rg Cd2rs Eg2bå	
107	»	Våla	Tärnsjö	timmerdrag	Cd2rs	EU: Brev 1202
108	»	Norbergs blg.	Norberg	»		EU: 1502
109	»	Skinnskatteberg	Ramsberg	»		EU: 3074
110	»	Övertjurbo	Kila	drag	Cd23g	EU: 3077
111	»	Snävringe	Sura	dragjärn	Eg2bå	EU: 3140
112	»	Skinnskatteberg	Ramsberg	drag	Cd2rs	Ulma: 495:4
113	»	Vagnsbro	V. Färnebo	»	Cd2rs	Ulma
114	Söd.	Sotholm	Sorunda	timmerdrag	Cd2rs	Södertälje mus.
115	»	»	»	»	Eh2bå	» »
116	»	Öknebo	Turinge	»	Eg4plbå	» »
117	»	Rönö	Svärta	drag	Cd2rg	E. U. Se. 1931

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
118	Söd.	Åker o. Ö. Re- karne		drag		Ulma 347:3 s. 17
119	»	Strängnäs- orten		dragjärn	Cd2rg Cd2rs	Leijonhufvud, Sträng- näs museum
120	Häls.		Njutånger	timmerdrag	A2fl	v. Post, Hudiksvalls mus. (E U)
121	»		Delsbo	»		v. Post, Hudiksvalls mus. (E U)
123	»	Söderhamns- orten		dragjärn, timmerdrag	Ba4-rggo Cd4-rg	EU: Brev 1161
124	»		Voxna	dragjärn	Cd4plrg	EU: 2972
125	»		Enånger	drag	Cd2rg	EU: J. Ö-g 11/ -31
126	»		Järvsö	»	A4plskngo	EU: 4020
127	»		Skog	timmerdrag		EU: 1075
128	Dalar.		Boda	dragjärn	A4plkngo	NM: 96355
129	»		Orsa	»	A4plkngo	NM: 13313
130	»		Floda	timmerdrag	Cd4plrg	NM: 171368
131	»		»	»	Cd2rg	NM: 171367
132	»		»	»	S3	NM: 171369
133	»		Lima	dragjärn	Bb2tr	NM: 158256
134	»		Lima	»		EU: A. O-n 4/4 -31
135	»		Grangärde	drag		EU: 829
136	»		Boda	»		EU: 902
137	»		Lima	dragjärn	Bb2tr	NM: 158311
138	»		Venjan	timmerdrag	A2kngo	EU: 841
139	»		Leksand	»		EU: Stolts Lars
140	»		Lima	dragjärn	Cd2rg	EU: 3124
141	»		Älvdalen	»	Cd4flrg	EU: 2965
142	»		Orsa	»	A2kn	EU: 3162
143	»		Venjan	drag		Ulma
144	»		Nås	»		EU: 3353
145	»		Boda	dragjärn		EU: 1448
146	»		Säfsnäs	drag	Ba2rg Ba4-rg	EU: 1069
147	»		Grangärde	stockdrag		EU: 1137
148	»		Leksand	drag		EU: Wallén 1928
149	»		Lima	dragjärn		EU: S. O. J-n 1926
150	»		Floda	flatdrag	Cd2org	EU: O. B-s 1927
151	»		Orsa	dragjärn		EU: 3163
152	Smål.	Mo	Åsenhöga	laggjärn (sic)	Bb2tr	NM: 129208
153	Värml.	Väse	Alster	drag		EU: 689
154	»	Karlskoga blg.	Karlskoga	»		EU: 844
156	Värml.	Fryksdal	Sunne	timmerdrag		EU: Sundell Rottneros
157	Smål.	Uppvidinge	Sjösås	timmer-ri, ri	Bb4plrstr	EU: Göth
158	Boh.	Tjörn	Valla	dragjärn		EU: O. O-n 22/6 -32

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
159	Äng.		Graninge	dragjärn		EU: 1077
160	»		Bjurholm	husdrag		EU: 768
161	»		Ramsele o. Fjällsjö	drag		EU: 3212
162	Gästr.		Ovansjö	»		EU: 843
163	»		Valbo	drag		EU: 1121
164	Härj.		Hede	timmerdrag	A2kngo	NM: 102793
165	»		»	»	A4flkngo	NM: 103044
166	»		Lillherrdal	»	Cd2rg	NM: 100371
167	»		Älvros	»		SE: 1927
168	Västb.		Över-Kalix	husdrag	Cc2rg	NM: 93236
169	»		Degerfors	»		EU: 3971
170	»		»	»		Rietz: 94
171	jfr B Ög.	Vifolka	Mjölby	drag	Df2bå	EU: 2924
172	»	»	Sya	»		EU: INK. 9/1 -33
173	»	Lysing	Heda	väggdrag	Eg2bå	EU: A. L-m 28/11 -32
174	»	»	»	knutdrag		EU: 4353
175	jfr B Ög.	Aska	Orlunda	drag		SE 1930
176	jfr B Ög.	Vifolka	Mjölby	»		EU: A. L-r 12/1 -31
177	»	Göstring	Ekeby	dragjärn		EU: 1826
178	»	Boberg	Klockrike	drag	Cd2rg	EU: 822
179	jfr B Ög.	Gullberg	Västerlösa	»	Cd2rs	EU: N. I. S-n 1930
180	jfr B Ög.	»	»	»		SE 1929
181	»	Lysing	Ödeshög	»		Ulma: Smedberg
182	Uppl.	Trögd	Lillkyrka	»		EU: 1972
183	»	Våla	Huddunge	»	Cd2rs	EU: 827
184	Söd.	Svartlösa	Huddinge	»	Cd2rs	EU: 959
185	Uppl.	Bro o. Vätö skplg	Vätö	timmerdrag	Cd2rg	EU: 1902
186	»	Lyhundra	Söderby-Karl	drag	Cd2rs	EU: 2730
187	»	Åkers skplg	Riala	väggdrag	Cd2rs	EU: 2940
188	»	Bälinge	Skuttunge	drag	Cc4plrg	Ulma: 303:60 bs. 2
189	»	Trögd	Hacksta	dragjärn		EU: 3324
190	»	Håbo	Övergran	»		EU: 3172
191	»	Trögd	Lillkyrka	drag		EU: 1059
192	»	Våla	Nora	»		EU: Holmb-g 5/8 -29
193	Hall.	Faurås	Källsjö	»	Cc4plrg	EU: 1385
194	»	Fjärre	Onsala	harkdrag (sic)	Ba2rg	EU: 1385
195	Lappl.		Malå	drag		EU: 1432
196	»		Dorotea	timmerdrag		EU: 1568
197	»		Åsele	drag	Cd2rg	EU: 3970
				dragjärn	Cd2org	
198	»		Lycksele	husdrag		EU: 1081
199	»		Arvidsjaur	»	Cd2rg	EU: 775
200	»		Vilhelmina	drag		EU: 911

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
201	Lappl.		Sorsele	drag		Ulma: 2967
202	Norrb.		Piteå landsf.	timberdrag		EU: Canterbury
203	Jämt.		Laxsjö	timmerdrag	Cc4plrg	EU: 759
204	»		Revsund	»	Cc4plrg	EU: 1292
205	»		Näskott	dragjärn	Cd2rg	EU: 2823
206	»		Lit	drag	Cd2rg	Ulma: 88:22 s. 24
207	»		Ragunda	»	A4plkl	Ulma: 88:24
208	»		Aspås, Ås o. Rödön	timmerdrag		Ulma: Granberg
209	»		Kyrkås			EU: 2531
210	»		Laxsjö	drag		EU: Ink. 8/11 -29
211	»		Åre	timmerdrag		Ulma: Geijer
212	Gotl.		Visby	dragjärn	Cd4oplr	Gotl. Fornsal Inv. C. 46
214	Närke	Asker	Lännäs	dragjärn	Ba2rg	EU: 1065
215	»	»	St. Mellösa	timmerdrag		EU: SE 1927
216	Dals.	Valbo		mekadrag		EU: Tell 1/6 -32
217	Boh.	Inlands Sö.		»	Cd2rs	» » » »
218	Vg.	Ale	Skepplanda	»	Cd2rg	» » » »
220	Blek.		Karlshamn	timmer-rev	Bb4plrgtr Df4plbå Df4plsv	EU: 1573
221	Smål.	Allbo	Härlunda	timmer-rev	Cd2rs	Smål. Mus. Växjö
222	»	Konga	Linneryd	»	Cd2rg	EU: 2930
223	Öl.	Runsten	Gärdlösa	ri, riet	Eg2bå	EU: 3969, A. N-n 16/3 1931
224	Smål.	Uppvidinge	Hälleberga	timmerri	Df4oplbå	EU: 3254
225	»	»	N. Åseda	ri		Ulma: O. Hedström
226	»	S. Möre		»		Smål. Folkhäl s. 84
227	»	»	Torsås	timmerri	Df4plbå	» » » »
228	»	Uppvidinge	Sjösås	ri	Cd4plrs	EU: Göth
229	»	Konga	Elmeboda o. Långasjö	timmerri	Df4plsv	EU: 1153
230	Blek.	Östra	Lösen	»		EU: 947
231	Smål.	Stranda		ri		Kalmar mus. medd. M. Hofrén
232	»	S. Möre		»		Kalmar mus. medd. M. Hofrén
233	»	Stranda		»		Kalmar mus. medd. M. Hofrén
234	Öl.	Runsten	Gärdlösa	»	De2bå	Kalmar Mus. 8788
235	Smål.	S. Vedbo	Hesselby	vrete		EU: SE 1931
236	Ög.	Ydre	Sund	»		Räaf: Ydre härad
237	»	Vifolka	Ulrika	»		EU: unders.
238	Hall.	Tönnersjö	Breared	meddrag		SE
239	Smål.	N. Vedbo	Tranås	mee		EU: medd

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
240	Ög.	Ydre	Sund	medrag		Räaf: Ydre hd
241	»	Vifolka	V. Harg	drag		EU: unders.
242	Uppl.	Lyhundra	Söderby-Karl	rist	Cd2rs	EU: Söderbykarls hemb.
243—46	Norrbr.		Juckasjärvi	vararauta l. timmerrist	S2	G. Ullenius, Luleå
247	Norrbr.		Arjeploug	rist		E. Brännström
248	Smål.	S. Möre	Torsås	revhake (ritmått)		Ulma: 944 P. C-n 1931
249	»	Uppvidinge	Hälleberga	revhake (ritmått)		EU: 3254
250	Skån.	Ö. Göinge	Hjärsås	revkätta (ritmått)		EU: 752
251	Smål.	Konga	Linneryd	katt		EU: Linnander 1/12 1932
252	»	Uppvidinge	Sjösås	»	Cd2rg	EU: 1074
253	»	N. Vedbo	Frinaryd	»		EU: 1060
254	»	Uppvidinge	Sjösås	»		EU: Göth
255	Boh.	Orust		dragkatt	Cd2rg	EU: O. O-n 22/6 1932
256	»	Inlands-Torpe	Västerlanda	kattdrag	Cd2rg	EU: 1861:13
257	»	»	Västerlanda	katt	Cd2rg	EU: 1861:27
258	Vg.	Källand	Otterstad	katt (ritmått)		EU: 2412
259	Ög.	Lysing	Ödeshög			Ulma: Smedberg
260	Häls.		Delsbo		Bb4fltr	NM: 171733
261	Värml.	Filipstads bgslg			Bb4plrgrtr	EU: T. Öberg, 25/5 -32
262	Häls.		Ovanåker		A2	Ovs. hembf. 986
263	Jämt.		Alsen		A4fl	Jämt. Mus. Y-184
264	Dalar.		Transtrand		A4pl	NM: 171362
265	Härj.		Älvros		A4pl	NM: 99565
266	Värml.	Fryksdal	Sunne		A4flkl	NM: 186388
267	Jämt.				A4flkngo	Jämt. Mus.
268	»				A4plkngo	» »
269	Häls.		Ljusdal		A4plkngo	Ljusdals hemb. (EU)
270	»		Ljusdal		A4plskkngo	EU: 4020
271	Härj.		Lillherrdal		A4flkngo	NM: 171415
272	Dalar.		Lima		A4plgo	NM: 185563
273	»		Orsa		A4plgo (2 golvdrag)	NM: 171363
274	»		Mockfjärd		A4flgo	NM: 188858
275	»		Lima		A4plgo	NM: 179374
276	Jämt.		Laxsjö		A4flgo	NM: 182526
277	Äng.		Säbro		A4flgo	L. Björkqvist 1932

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
278	Dalar.		Orsa		A2kngo	NM: 17461
279	Häls.		Ovanåker		Ba4flrggo	Ovrs. hembf. 202
280	Dalar.		Mockfjärd		Ba2rggo	NM: 171060
281	»		ink. i Falun		Ba4plrg	NM: 190994
282	»		Mockfjärd		Ba4flrg	NM: 171061
283	»		Söderbärke		Ba4plrg	EU: J. S-n 30/8 -29
284	Häls.		ink. i Falun		Ba4flrggo	NM: 190995
			Ovanåker		Ba4plrg	Ovrs. hembf. 402
286	»		»		Ba4flrg	Ovrs. hembf. 985
287	Dalar.		Grangärde		Ba4flrg	NM: 157720
288	Jämt.		Säby		Cd2rg	Jämt. Mus.
289	Värml.	Fryksdal	Gräsmark		Cd2rs	EU: 918
290	Västml.	Snävringe			Cd2rg	NM: 125762
291	»	Åkerbo	Sätterbo		Cd2rs	NM: 189867
292	»		Arboga		Cd2rs	EU: O. H. 1932
293	»	Norrbo	Skultuna		Cd2rs	EU: 960
294	Närk.	Sköllersta	Bo	timmerdrag	Cd2re	NM: 183843
295	Smål.	Västra	Malmbäck		Cd2rs	NM: 187974
296	Smål.	Västra	»		Cd2rs	NM: 187973
297	Boh.	Tjörn	Valla		Cd2rg	EU: O. O-n 22/6 -32
298	Dals.		Åmål		Cd2rg	NM: 189964
299	»		»		Cd2rg	NM: 189962
300	»	Vedbo	Häbol		Cd2rs	NM: 189961
301	»	Valbo			Cd2rs	EU: Tell 1/6 -32
302	»		Åmål		Cd2rs	EU: O. H. 1932
303	Ög.	Gullberg	Västerlösa		Cd2rs	EU: N. I. S-n 1930
304	Dalar.		ink. i Falun		Cd2rg	NM: 190992
305	»		ink. i Falun		Cd2rg	NM: 190996
306	»		ink. i Falun		Cd2rg	NM: 190993
307	»		Mockfjärd		Cd2rs	NM: 171059
308	»		Ål		Cd2rg	EU: 924
309	Uppl.		Enköping		Cd2rs	NM: 187490
310	»	Lagunda	Biskopskulla		Cd2rs	NM: 138605
311	Västuml.	Simtuna	Simtuna		Cd2rs	NM: 183379
312	Uppl.	Trögd	Lillkyrka		Cd2rs	EU: 1059
313	Ög.	Finspånga län	Risinge		Cd2rs	SE 1930
314	»	Skärkind	Ö. Ryd		Cd2rg	EU: G. M.
315	Härj.		Lillherrdal		Cd2rg	NM: 171416
316	Vg.		Skara-orten		Cd2rs	Skara mus. (E. U.)
317	»		»		Cd2rs	Skara mus. (E. U.)
318	Häls.		Gävle-orten		Cd2rs	Gävle mus. 1172
319	»		Skog		Cd2rs	EU: 1075
320	Stockholm				Cd2rg	NM: 155921
321	Blek.	Östra	Rödeby	timmerits	Cd4oplrg	Blek. mus. 3/6 -32 (EU)
322	Norrb.		Piteå		Cd4oplrg	NM: 185795
323	Vg.	Mark	Istorp		»	EU: O. H. -32

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
324	Dalar.		Leksand		Cd4plrs	NM: 171366
325	»		Grangärde		Cd4plrg	EU: 1137
326	»		Boda		Cd4-rg	Ulma 2421:1
327	Lappl.		Malå		Cd4plrg	NM: 184407
328	Uppl.	Våla	Huddunge		Cd4-rs	EU: A. J-n 28/6 -32
329	Äng.		Nordmaling		Cd4-rg	EU: 2717
330	Norrb.		Piteå		Cd4plrg (sv)	NM: 185173
331	»		»		Df4oplba	NM: 185794
332	»		»		Cd4plrg	EU: 1418
333	Blek.	Medelstad	Fridlefstad	timmerrijs	Df4oplba	Blek. mus. Leander: (EU)
334	»	»	»	»	Df4oplba	» » » »
335	Lappl.		Vilhelmina		Cc4plrg	EU: 811
336	Härj.		Älvros		Cd2rg (sv)	NM: 171414
337	Jämt.		Kyrkås		Cc2rg	EU: 1360
338	Ög.	Lysings	Heda		Fg2ba	EU: Lindh. 17/6 -31
339	»	Vifolka	Sya		Eg2ba	EU: Ink. 9/1 -33
340	Smål.	Uppvidinge	Sjösås		Fh4plba	EU: Göth
341	Ög.	Vifolka	Sya		Eh2ba	EU: Ink. 9/1 -33
342	Vg.		Boråstrakten		Eh2ba	Borås mus. (EU)
343	Smål.	N. Möre	Ryssby	timmerri	Df4oplba	EU: Leander -32
344	»	Konga	Ljuders	timhari	Cd4plrg Eg4plba	EU: SE 1932
345	»	Västra	Hultsjö	mee	Cd2rg	EU: SE 1932
346	Häls.		Delsbo		Cd4plrg	EU: S. E. o. O. H.
347	Dalar.		Mora	dragjärn	A4plkngo	EU: SE 1929
348	»		Orsa		Cd4plrg	EU: SE 1929
349	Smål.	Östbo	Värnamo	mee		EU
350	Hall.					

Zusammenfassung.

Der Aufsatz berichtet über ein speziell nordisches Gerät, das sog. »dragjärn« (Zugeisen), dessen geografische Verbreitung, Varianten und Entwicklungsgeschichte. Das Zugeisen wird bei der Zusammenfügung der wagerechtliegenden Balken in einer Blockbauwand verwendet. Eine Rinne wird in die unteren Seite des überliegenden Balkens eingekerbt, damit diese sich so eng wie möglich an die obere Seite des unterliegenden Balkens anschliesse. Der Zwischenraum zwischen den Balken muss mit Hinsicht darauf berechnet werden, dass die Balken allmählich trocknen, einschrumpfen und zusammensinken. Die Rinne wird »drag« oder »mossdrag« (Zug,

Mooszug) genannt und pflegt mit Moos gefüllt zu werden. Das Zugeisen besitzt zwei gleichzeitig wirkende Spitzen. Die eine wird längs der Rückenseite des unterliegenden Balkens gezogen, wobei die andere eine Linie in die Unterseite des oberen Balkens ritzt. Eine solche Linie wird sowohl auf der Innen- wie auf der Aussenseite des Balkens gemacht. Zwischen diesen beiden Linien wird der oben genannte Mooszug ausgekerbt. Das Zugeisen hat mehrere Typen. Verfasser macht folgende Einteilung: A. Zugeisen mit festen Spitzen und ungeteiltem Stiel, Fig. 1; B. mit gespaltenem Stiel, Fig. 2—3; C. Bügelförmig, Fig. 4; D. Zirkelförmig, Fig. 6. Zwischen diesen kommen einige Mischformen vor. Eine auf Einzelheiten bauende, nähere Untersuchung berücksichtigt u. a. folgende Fälle. Das Stück mit den Spitzen (der Fuss) kann auf der unteren Seite gezweigt oder flach sein, im letzteren Falle einem Hammerkopf ähnlich. Ausserdem kommen auch Kombinationen mit »Zügen« für die Zusammenfügung des Fussbodens, Fig. 1: 3, und solche, die bei der Verknüpfung der Balkenden beim Blockbau verwendet werden, Fig. 1: 6 vor. Diese existieren auch selbständig. Auf Grund eines von allen Teilen Schwedens eingesammelten Materials, welches durch die unter der Führung des Verfassers stehende, mit dem Nordischen Museum verbundene Etnologische Untersuchung zusammengebracht worden ist, sind die Zugeisentypen auf Karten ausgelegt und in Verbreitungstabelle eingeordnet worden. Gewisse Typen zeigen sich als den Reliktgebieten des Landes zugehörig, andere gehören zu centralen Bezirken wie das östliche und südöstliche Schweden, welche früh Neuerungen annehmen oder selbst Neues schaffen. Mit Hülfe dieser Tatsachen erhält man eine gewisse Stütze für die relative Chronologie. Die Zugeisen mit festen Spitzen (A) sind die ältesten. Die mit gespaltenem Stiel (B) kommen zunächst, die bügelförmigen (C) sind relativ jung und die zirkelförmigen (D) sind ziemlich recent. Die letzteren sind eine Importsache. Die Terminologie wechselt sehr in verschiedenen Gegenden. Auch diese ist auf Karten angelegt und zeigt grosse Übereinstimmung mit der Typenverbreitung. Die jüngeren Typen haben teilweise in jüngerer Zeit importierte Namen wie das holländische *Ri*. Der älteste schwedische schriftliche Beleg des Zugeisens stammt von 1530. Im 16:ten Jahrh. entspricht die geographische Verteilung der terminologischen Verschiedenheiten den Verhältnissen des 19:ten Jahrhunderts. Vieles deutet darauf hin, dass das Gerät seinem Ursprung nach mittelalterlich ist. So alte Funde davon sind jedoch nicht in Schweden vorhanden. In Norwegen befindet sich ein Zugeisen, welches möglicherweise der früheren Hälfte des Mittelalters angehört. Die norwegischen Formen sind den schwedischen ähnlich mit einer Majorität der Typen A und B. Die finnischen erinnern noch mehr an die schwedischen. Durch umfassende Untersuchungen und Umfragen, u. a. in Espe-

ranto, hat der Verfasser die Verbreitung des Zugeisens in Europa feststellen können. Es gehört nur Nord- und Nordosteuropa und kommt ausser in Schweden und Norwegen in Finnland, Estland, Lettland, Litauen, im westlichen Russland (bei den Grossrussen) und in der nordöstlichen Ecke Polens vor. Verfasser zieht hieraus die Schlussfolgerung, dass das Gerät sich aus Schweden nach der Osten verbreitet hat. Ausser typologischen und geographischen Gründen sprechen auch gewisse sprachliche Tatsachen dafür. So scheint das litauische *drokas* dem schwedischen *drag* entlehnt zu sein. Die Blockbautechnik weist viele alte Ähnlichkeiten zwischen Skandinavien und Osteuropa auf, aber die Frage, wie diese Ähnlichkeiten entstanden sind, was Lehngut ist und wie solche Entlehnungen geschehen sind, ist noch unklar. *Einen* Haltpunkt giebt nun das Zugeisen.

Verfasser gibt auch eine grosse tabellarische Übersicht über das von ihm herangezogene Material. Dieses Material ist sehr reich und zeigt in Einzelheiten die quantitative und geographische Verteilung der Typen und Termen. Verwandte Formen kommen auch zuweilen in der Schiffbautechnik sowohl wie gewissermassen auch in der Tischlerei vor. Verfasser will doch nicht gern das eigentliche Zugeisen als eine einfache Spezialform des gewöhnlichen Tischlerstrichmasses betrachten, dessen Geschichte ja übrigens noch nicht klargelegt worden ist. Das Zugeisen ist vielmehr in Skandinavien, sicherlich in Zusammenhang mit der Entwicklung der Blockbautechnik möglicherweise während des Mittelalters erfunden worden.

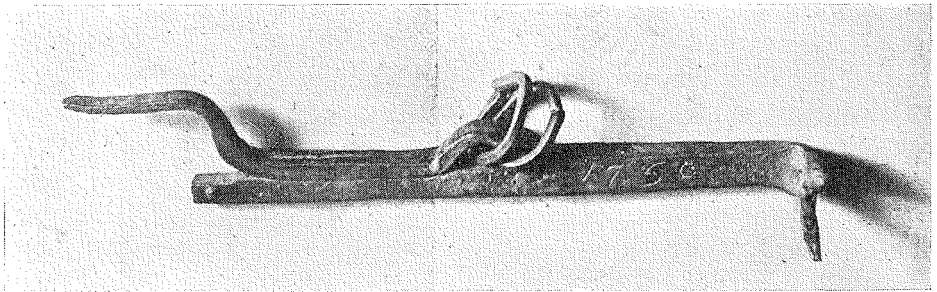

Fig. 28. Dragjärn med golddrag och klingringar. Daterat 1750. Från Delsbo socken, Helsingland.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Forsynkroken i Norge og på Færöiene

Av Hilmar Stigum

I en avhandling i Rig 1931 om »Drag ur färöiskt arbetsliv», fig. 37, avbilder Ragnar Jirlow fire reipslagningskroker, *teymaspjaldur*, fra Færöiene. Jirlow nevner at han ikke kjenner typen annensteds fra, og antar at den er forsvundet fra det øvrige Norden.

Typen er imidlertid velkjent hos fiskerne i Norge, og i Norsk Folke-museum er den representert fra Lindesnes i syd til Steigen i Nordland i nord. Den optrær i to varianter, en ensidig (fig. 1) og en tosidig (fig. 2). På Jæren kalles de *forsynnökler*, i Namdalen og Nordland *forsynkroker eller slingrekroker*. Jirlow anfører at med disse kroker legger man bare snöre med fire parter, totter. Når færöingene skal lage snöre med tre totter bruker de en *snörestolur*. Dette stemmer med det norske materiale. Krokene optrær alltid i et antall av fire.

Det jeg imidlertid vil sette fingeren på er, at det ikke er almindelig reipslagning krokene brukes til, men fletning. Som navnet viser brukes de til å lage forsyn med, og særlig til håndsnöre. Forsyn til liner blir derimot slått med forsyngogn. Et flettet forsyn har den fordel at det holder sig greidt i vatnet, mens et tvunnet forsyn har tendens til å legge sig dobbelt og tvinne sig sammen, og er i det hele tatt mere ugreidt å be-handle.

Fremgangsmåten med krokene har jeg fått forklart i Namdalen. Når man skal flette, eller *slingre*, som det heter i dette tilfelle, må man være to. Snöret som man skal slingre med blir nöstet på krokene som det vil sees på fig. 2. De fire totter blir festet i en spiker eller lignende i taket, slik at krokene henger fritt ned. To mann griper så krokene, en i hver hand. Sett ovenfra, eller nedenfra, får krokene følgende stilling:

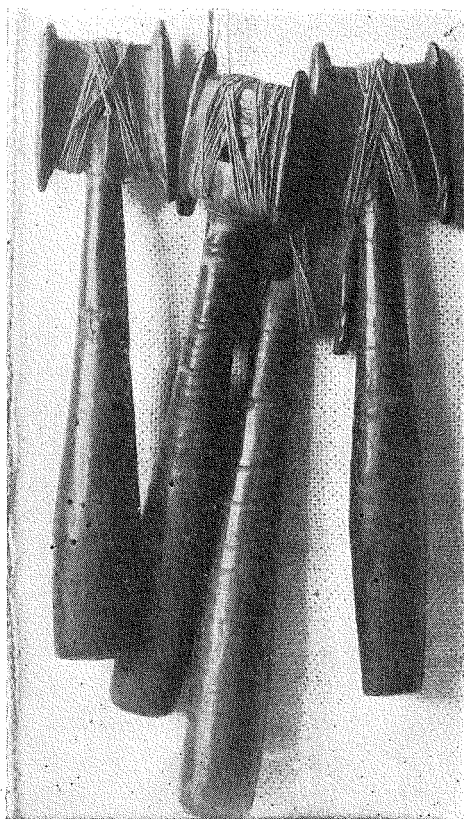
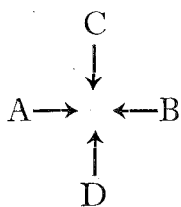

Fig. 1. Forsynkrok fra Sunnfjord. Lengde 20 cm.   Fig. 2. Forsynkrok fra Steigen i Nordland. Lengde 20 cm.

Jeg betegner krokene med bokstavene A, B, C og D. Den ene slingrer griper A med venstre og D med höire hånd. Den andra slingrer griper B med venstre og C med höire hånd. Slingringen foregår nu på den måten at A kastes til B, samtidig som B kastes til A. Med andre ord at A og B skifter plass. Når det er gjort skifter C og D plass og slik fortsettes det avvekslende. Produktet blir et flettet snöre med nærmest firkantet tverrsnitt. Snöret brukes som nevnt til forsyn ved snörefisking. Skal man ha

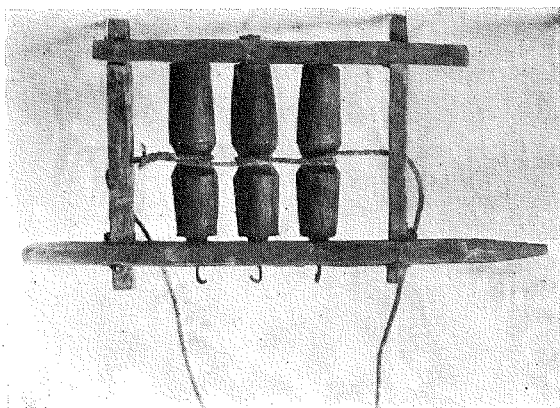

Fig. 3. Forsyngogn fra Namdalen. Rammens indre mål 16×11 cm.

forsyn til liner brukes forsyngogn. Man bruker da to eller tre totter. Forsyngognen fig. 3 er en firkantet ramme. I rammen er innsatt tre, sjeldnere fire, spindler. Rundt hver spindel går en fure på midten. I furen går et snöre som fortsetter rundt alle spindler som fig. 3 viser. Snoren fortsetter gjennom et hul i sidestykkene i rammen, og er spleiset sammen så den er uendelig. Når man drar i snoren går spindlene rundt. Forsyngognen festes i en stolpe eller i naustveggen på den måten at man borer et hull i veggen eller stolpen. Det nederste stykke i gognen er forlenget og tilspisset så det kan slåes inn i hullet. Det er forresten påfallende at det ofte er det nederste og ikke det överste stykke som er forlenget. Gognen skal festes slik at spindlene vender ned. Når man skal lage forsyn henger man en tråd i hver spindel i den lengde man vil ha forsynet. Trådene bindes sammen i den motsatte ende og for at de skal holde sig stramme henger man en sten eller et blylodd i dem. Så legger man en treflis imellem trådene. Den gjør nytte som snöreknott. Når man setter spindlene i bevegelse ved hjelp av snoren slås trådene sammen til et snöre. Efter hvert som de tvinnes sammen vil treflisen bevege sig opover av sig selv.

Forsyngognen kjenner jeg fra kystdistriktene i Namdalen og Nordland, i distrikter hvor også forsynkroken er almindelig. De utfyller på en måte hverandre og jeg har derfor tatt gognen med i denne sammenheng. Nu er det så at linefisket i Norge er av forholdsvis yngre dato — fra ca. 1600 — og vi kan derfor ikke vente å finne forsyngogn og krok som panderter til alle tider og alle steder. En undersökelse av forsyngognens utbredelse vilde likevel ha sin interesse. Hvis den er skapt av linefisket, må den jo ha stor utbredelse.

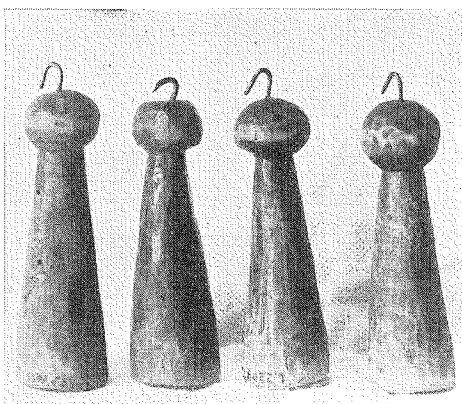
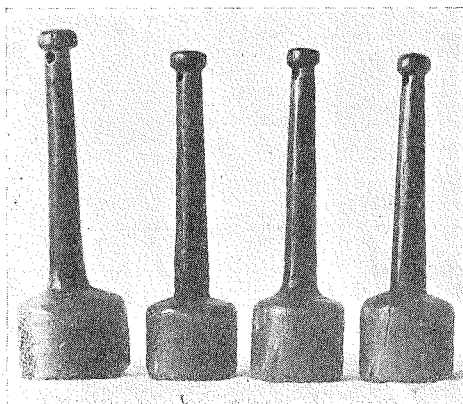

Fig. 4. Slengjelodd fra Fjotland, Vest-Agder. Lengde 17 cm.

Fig. 5. Dokker fra Voss. Lengde 12 cm.

Forklaringen på at man ikke bruker forsynkroken til liner ligger nok så nær. Det blev et langvarig arbeide om man skulde slingre forsyn til flere tusen angler.

Jirlow oppfatter forsynkroken som utviklet av spinnkroken, og »föregångare» til reipstolen med flere kroker.¹ Jeg kan til nöd være med på å se en sammanheng mellem spinnkrok og forsynkrok, men »föregångeren» til reipstolen med flere spindler vil jeg da se i håndsnellen (sländan), og bruke det som arbeidshypotese.

I forbindelse med forsynkroken vil jeg peke på et annet materiale. Fig. 4 viser fire *slengjelodd* fra Fjotland i Vest-Agder. De brukes til å lage rokkesnorer og lignende tynne snorer med. Fremgangsmåten er den samme som ved forsynkroken. Tråden vindes rundt halsen på loddene og går gjennom et hul i halsen. Det er litt besværlig når man skal nöste av tråden under arbeidet, så forsynkroken er mere hendig. Fig. 5 er fire *dokker* fra Voss til samme bruk.

Dette var to eksempler fra landdistriktene. Lignende redskaper er også brukt i borgerlige hjem i byene. Norsk Folkemuseum har bl. a. fire slike lodder fra Halden. Og fra et gammelt possementmakerverksted i Oslo har vi en hel del til lignende bruk. Possementmakeren kalte dem *knip-ler*. Siden ordet er nevnt er det fristende å minde om de kniplepinner som enhver kniplerske benytter. Jeg vil ikke påstå at det ene er utviklet av det annet, men en sammenheng eller idéforbindelse tör der kanskje være.

¹ Rig 1930, s. 128.

Antikrists Mirakler i Sala

Av *Henrik Cornell*

I Sala landsförsamlings kyrka har nyligen en serie sengotiska målningar blivit befriad från sin överkalkning. De äro utförda på 1460-talet av de i vår konst- och kulturhistoria välkända målarna Peter och Albert. Den senares signatur återfanns på en av pilastrarna i långhuset. Peters stil härskar i korvalvet samt i ornamentiken i de övriga valven. Alberts karakteristiska ställningsmotiv och ansiktsbildning återfinnas däremot i de båda västligare valvens figurscener. Dateringen till 1460-talet — närmare angivet före 1469 — följer därav, att ärkebiskop Jöns Bengtssons vapen funnits bland målningarna. Visserligen är det nu försvunnet, men vi känna det genom Johan Hadorphs avritning.¹ Målningarna ha således tillkommit under den tid då Jöns Bengtsson innehade ärkebiskopsstolen i Uppsala eller 1448—1469 och med hänsyn till dateringen av Alberts verksamhet i övrigt med all säkerhet mot slutet av denna tidsrymd, alltså icke långt före 1469.

Alberts hittills kända, daterade verk d. v. s. målningarna i Kumla, Kalmar (Uppland) och Ed härröra från tiden 1482—87, och de flesta av hans i övrigt kända målningscyklar stå dem stilistiskt mycket närmare än målningarna i Sala. Dessa tillhöra således uppenbarligen Alberts ungdomstid. Därpå tyda även några andra omständigheter. Albert har ju så gott som överallt använt Biblia pauperums träsnitt som förebilder till sina figurscener. I alla kyrkor, där han målat stora valv, är detta fallet, och det kan därför knappast vara en tillfällighet, att träsnittsboken icke kommit till användning i Sala. Albert har vid denna tid ännu icke stiftat bekantskap med densamma. Man vet, att den första träsnittsupplagan av den typ av Biblia pauperum, som det här är fråga om, trycktes omkring 1463, säkert före 1465. Den är således tillkommen ungefär samtidigt med att Albert varit sysselsatt med sina målningar i Sala. Albert har emellertid känt och använt även andra grafiska verk som förebilder. På slutstenen i ett av valven i Härkeberga sitter ett litet Kristus-barn, som är kopierat efter ett

¹ Arkiv för svensk konst- och kulturhistoria, I, Sthlm 1917, pl. 79.

Fig. 1. Antikrist predikar och nedstörtas. Kalkmålning i Sala landsförsamlings kyrka.

tyskt nyårshälsningsträsnitt², och i vapenhuset i Solna förekomma figurtavlor, komponerade i närmaste anslutning till träsnitten i någon upplaga av den kända boken *Ars moriendi*. Med grafiska verk har Albert varit väl

² H. Cornell och S. Wallin, *Sengotiskt monumentalmåleri*, Upps. 1917, pl. 12 och *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 1927, s. 62 ff.

förtrogen. Då vi som huvudmotiv i målningarna i Sala finna en lång serie bilder, framställande Antikrists historia och Yttersta domens femton förebud, ligger den förmodan nära till hands, att Albert haft i sin hand ett exemplar av den kända bok om Antikrist, som bl. a. under namnet »Der Entkrist» i Tyskland utgått i flera illustrerade upplagor, först som blockbok och senare som typografiskt verk. Även tidigare var den känd i form av handskrifter, av vilka flera illustrerade exemplar äro bevarade. Sannolikheten för att Albert haft tillgång till boken om Entkrist synes också ytterligare förhöjas därav, att den i likhet med målningarna i Sala innehåller tvenne bildserier: dels illustrationer till Antikrists historia, dels framställningar av Yttersta domens femton förebud. Alberts bilder överensstämja emellertid icke med träsnitten i något av de bevarade exemplaren av Entkrist, och därtill kommer, att inskrifterna i Sala äro avfattade på latin, under det den första kända latinska upplagan av träsnittsböckerna härrör från en betydligt senare tid än målningarna i Sala. Den latinska förebild, som Albert använt, har antingen utgjorts av en handskrift med tecknade illustrationer eller också av en träsnittsbok, av vilken nu intet exemplar är känt. I det senare fallet, som kanske synes vara det sannolikaste, skulle vi kunna utöka raden av kända träsnittsböcker, som behandla Antikrists historia, med en försvunnen, tidig, latinsk upplaga, säkerligen en blockbok, tryckt i Tyskland, vars innehåll delvis bevarats i Alberts målningar i Sala.

Det är en gammal motivkrets med anor från den äldre medeltiden, som Albert här tagit upp. Den förekommer i litteraturen under medeltidens alla århundraden men uppträder i konsten endast undantagsvis intill 1400-talets mitt. Vid denna tid får den en viss aktualitet, då den liksom många gamla skrifter genom träsnittets och boktryckarkonstens uppfinning kunde vinna ny spridning och väcka nytt intresse. Den kommer helt naturligt aldrig att höra till konstens vanligaste motiv, men den visar sig vid denna tid dock på flera håll. I vårt land känna vi inga andra framställningar av Antikrists historia än målningarna i Sala. Av Yttersta domens förebud känna vi ytterligare en serie, nämligen målningarna i Sänga kyrkas vapenhus (Svartsjölandet).

I mellersta valvet i Sala återfinna vi bilderna av Antikrist och av Yttersta domens förebud. Serien börjar i den västra valvkappan och fortsätter från vänster till höger runt valvet och avslutas i den norra kappan med en stor skildring av Yttersta domen.

Av de i träsnittsböckerna vanliga Antikrist-scenerna förekomma här blott de tre sista; det är därför möjligt, att flera illustrationer tillhörande denna cykel funnits bland de nu förlorade väggmålningarna. Berättelsen börjar nu med Antikrists predikan (mellersta valvets västra kappa, t. v.,

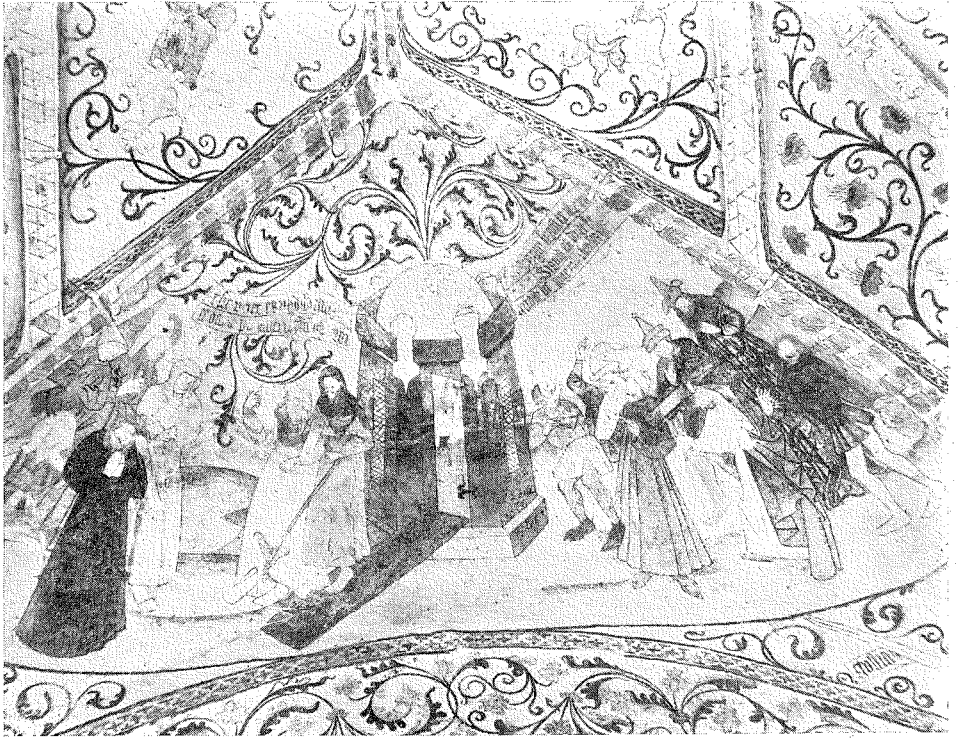

Fig. 2. Profeterna Elias' och Enoks återkomst och Yttersta domens första förebud.
Kalkmålning i Sala landsförsamlings kyrka.

fig. 1). Man ser Antikrist stående i en predikstol, framför honom en skara lyssnande människor med en konung i spetsen. Scenen till höger om denna är tyvärr till större del utplånad. Den har framställt Antikrists nedstörtande från sin misslyckade himmelfärd, då han buren av djävlar höjt sig i luften. Man ser nu blott benen av den störtande Antikrist samt huvudet och ena vingen av ärkeängeln Mikael, som just bragt honom på fall.

Den norra valvkappan upptages av tvenne scener (fig. 2). Det lilla huset i mitten betyder paradiset port och tillhör den vänstra bilden, vilken framställer den scen, som i Antikristlegenden följer efter Antikrists nedstörtande, nämligen profeterna Elias' och Enoks återkomst från paradiset för att predika för människorna. De båda profeterna synas närmast t. v. om paradisporten. Med den högra bilden begynner serien av Yttersta domens förebud. Man ser här en skara förskräckta människor, som åskåda det första tecknet, nämligen hur havet stigit upp fyrtio alnar över jordytan och stannat som lodrät mur. På den delvis utplånade målningen skymtar vattenmuren endast i form av några streck i bakgrunden. I östra

valvkappan framställes t. v. andra tecknet, havet drager sig tillbaka, och t. h. tredje tecknet, fiskar och vattendjur komma upp på land och föra stort larm. I södra valvkappan fortsätter skildringen t. v. med fjärde tecknet, havet brinner och torkar ut. I mitten femte tecknet, träden svettas blod och fåglarna församlas på fälten och äta och dricka icke mer. T. h. sjätte tecknet, husen störta samman och förgås i eld.

Berättelsen fortsätter nu i västra valvets yttre krets. I östra valvkappan t. v. sjunde tecknet, osäkert; skildringen avviker här från andra serier av denna motivkrets. T. h. åttonde tecknet, en jordbävning utbryter, så stark, att ingen kan stå upprätt. I södra valvkappan t. v. nionde tecknet, jordens höjder och dalar jämnas ut. I mitten tionde tecknet, människorna, som gömt sig i grottor och hålör i jorden på grund av det jordbävningen åtföljande stenregnet, komma åter fram men uppföra sig som vansinniga. T. h. elfte tecknet, de döda komma upp ur sina gravar. I västra kappan t. v. tolfte tecknet, sol, måne och stjärnor falla ned på jorden. I mitten trettonde tecknet, allt levande dör. T. h. fjortonde tecknet, jord och himmel brinna. I norra valvkappan avslutas berättelsen med en stor framställning av yttersta domen. Det femtonde och sista tecknet eller förebudet, jordens och himmelens återuppståndelse samt de dödas uppståndelse vid dombasunens ljud, är här sammandraget med bilden av yttersta domen.

I Alberts och hans skolas mycket omfattande bevarade verk återkommer denna ur Antikristlegenden hämtade bildserie aldrig mer. Sedan konstnären lärt känna *Biblia pauperum*, blir den hans främsta ledstjärna vid valet av motiv. Troligen ha Antikristbilderna icke blivit särskilt populära. Visserligen överensstämma de med 1400-talets mångskiftande, stundom nervösa karaktär, men vi kunna knappast härav draga den slutsatsen, att man på denna tid varit särskilt mottaglig för de eskatologiska tankarna. I större kulturhistoriskt sammanhang äga dessa motivs uppträdande i konsten under 1400-talets senare del ett annat intresse för oss. De sammanhånga nämligen med det allmänna återgripande på förgångna tidens idéer, som då äger rum. 1400-talet är ett retrospektivt århundrade. Man vänder sig i Italien tillbaka till den romerska antiken, och där liksom i hela Europa dessutom till många andra perioder. Hela den långa medeltidens litteratur återuppstår och passerar revy på ett nytt sätt, då den nu till mycket stor del befordras till trycket. Gammalt och nytt blandas om vartannat på ett brokigare sätt än förut. En sådan blandning se vi också hos Albertus pictor, och det är betecknande, att han däri just är beroende av träsnittet och boktryckarkonsten.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Nyare svensk forskning om skidans historia. Uppsatser i *På skidor* 1926—1933, årsskrift utg. av Föreningen för skidlöpningens främjande.

Föreningen för skidlöpningens främjande har visat inte blott ett praktiskt utan också ett livligt vetenskapligt intresse för skidlöpningen, ett intresse, som tyvärr inte synes ha någon motsvarighet hos andra idrottsammanslutningar. Så har i en serie årgångar av *På skidor* publicerats en rad uppsatser rörande skidans ursprung och utveckling. Primus motor i dessa undersökningar har varit den frejdade lappforskaren och etnologen K. B. Wiklund. I en uppsats »Några tankar om snöskors och skidors upprinnelse» — publicerad i festskriften till N. E. Hammarstedt 1921 och sedan avtryckt i *På skidor* 1926 — framförde Wiklund sin åsikt, att man i stället för en för alla skidor gemensam härstamning måste räkna med två olika centra för skidans uppkomst, ett i öster och ett i väster. Det var de olika långa skidorna — med en lång, rännförsedd glidskida och en kort, skinnklädd sparkskida — som föranledde denna slutsats. I en ny uppsats (*På skidor* 1928) preciserade Wiklund sina undersökningar. Han ansåg, att de oliklånga skidorna varit kända av nordborna sedan urminnes tid och att de spelat en avgörande roll för uppkomsten av den moderna skidan. Det var många gamla åsikter, som Wiklund på detta sätt ställde på huvudet. Det kan bäst förstås därav, att en finsk forskare ännu 1926 med Olaus Magnus som negativt bevis anförde, »att skidorna och skidlöpningen ännu på 1500-talet synes ha varit främmande ting för t. ex. svenskarna». Redan i sina artiklar 1899 i *Ljus* (avtryckta i *På skidor* 1929) hade dock Hammarstedt framhållit dels de nordiska sagornas vittnesbörd om skidor, dels förekomsten av skidlöparen på Balingstarunstenen i Uppland. Samtidigt ansåg likväl Hammarstedt, att skandinaverna via lapparna en gång fått skidorna från de finska folken. Nu kom Wiklund och presenterade en skidtyp som urgammal nordisk. De finska forskarna, främst T. J. Itkonen och U. T. Sirelius, slogo vakt om sin folkstams förstfödslorett men utsattes sedan för en skarp kritik av Wiklund i »Mera om skidans historia» (*På skidor* 1929). Det var dock inte sista ordet, forskningarna fortsatte och resultaten kommo att bli överraskande.

Innan diskussionen om skidornas ursprung börjat, hade man framför allt räknat med den arktiska skidtypen med liklånga skidor utan bottenränna och med eller utan skinn. Denna typ var känd från Stillahavstrakterna i öster till Lappland i väster. Så hade Wiklund fäst uppmärksamheten på de oliklånga, skandinaviska skidorna. Men det existerade också en tredje skidtyp, som skulle visa sig vara av utomordentligt stor betydelse, nämligen skidorna med urgröpt fotställ, liklånga, korta och klumpiga. Redan i en uppsats »Våra museers skidmaterieell» (På skidor 1927) hade Carl Nordenson omtalat sådana skidor från Dalsland och Skåne. Från det senare landskapet hade de även uppmärksammats av Sirelius och sammanställts med finska paralleller. Ännu i sin uppsats 1929 satte dock Wiklund i fråga, om det för vårt lands del kunde gälla annat än tillfälliga bildningar mera hörande till barnens värld. Men han efterlyste samtidigt ytterligare uppgifter. Och redan samma år blev frågan fullt klarlagd genom Ivar Arwidssons forskning uti i fältet, som resulterade i en rad av fynd av dylika skidor i södra Sverige. Arwidssons forskning har sedan fortsatt från Skidmuseet och Nordiska museets Etnologiska undersökning. Det nya materialet har Artur Zettersten publicerat i »Den södra skidtypen» (På skidor 1932); denna uppsats kompletteras av samme författares bidrag »Jugoslaviska skidor» (På skidor 1933). Dessförinnan hade Wiklund satt in de svenska fynden i deras internationella sammanhang i en avgörande undersökning »Den nordiska skidan, den södra och den arktiska» (På skidor 1931). Hans slutsats blir, att det väldiga spridningsområdet för den södra skidtypen visar, att vi här ha en av dessa primitiva etnografiska företeelser, vilkas uppkomst och utveckling förlorar sig i en avlägsen urtid. Redan här framlägger Wiklund den djärva tanken — med uppslag från ostasiatiska sumpskidor — att skidorna med urgröpt fotställ utvecklats ur den urholkade kanoten. Detta uppslag har han sedan ytterligare utvecklat i »Den södra skidtypens källa» (På skidor 1933). Uppsatsen slutar med en uppgift från Dalsland om en skida, som skulle varit urgröpt som en båt i hela sin längd, en upplysning, som det vore av vikt att få bekräftad från andra håll.

I sin uppsats 1931 räknar Wiklund med att de tre olika skidtyper han där nämner äro mycket ålderdomliga och ha uppkommit var för sig. En motsatt etnologisk inställning skulle väl också ha kunnat resultera i slutsatsen, att de tre typerna ha ett gemensamt ursprung. Detta är ett gammalt diskussionsproblem inom den etnologiska forskningen, som många gånger mest blir av teoretiskt intresse. Men just i fråga om skidorna torde vi ha möjligheter att genom ett rikt och daterbart förhistoriskt material komma en lösning närmare än i de flesta andra fall. I en uppsats

»Förhistoriska skidor i Sverige» (På skidor 1933) har Gösta Berg lämnat en närmare redogörelse för detta rikliga material, vars detaljpublicering är under förberedelse. I Finland har gjorts ett fynd av en skida av södra typen, daterbar till omkring 1500 f. Kr. Någon motsvarighet har ej påträffats inom Sverige, men man känner i stället en grupp skidor, som visar en framskriden utveckling ur den södra typen. Men två av dessa skidor ha genom pollenanalys kunnat tidfästas till stenålder och bronsålder. Med stöd av de arkeologiska fynden har Berg kunnat föra skidan med urgröpt fotställ tillbaka till benålderns artefakter; på grundval av det etnologiska materialet har Wiklund spårat den bort till Ostasiens kuster. Den tanken är då svår att hålla tillbaka, att vi i denna skida, som ännu under 1800-talets senare del användes i Sydsverige, ha alla våra skidors urmoder. Skulle alltså åsikten om skidornas gemensamma ursprung trots allt visa sig vara riktig, kan den i varje fall nu bygga på helt andra och säkrare bevis än när den tidigare framförts. Det är det väsentliga, och förtjänsten härav är först och främst K. B. Wiklunds.

Det har synts vara anledning att här fästa uppmärksamheten på ett av de mest illustrativa fall från senare år, som visar vad som står att vinna för en målmedvetet bedriven etnologisk forskning. Undersökningarna om skidans historia utgöra ett skolexempel på att vår allmogekultur av i dag än kan gömma på fynd av en avgörande vetenskaplig betydelse. Dessa forskningar ha också visat värdet av att kunna föra samman det arkeologiska och etnologiska materialet för att i resultaten få fram både djupet i tid och vidden i utbredning. Torr och knapphändig har den redogörelse blivit, som här lämnats, och den är i det avseendet en orättvisa mot de refererade uppsatserna. Men dessa äro själva lättillgängliga, och de ge verkligen i stället läsarna så mycket mer av — för att citera Wiklund — »den spänning och glädje, som varje vetenskapligt forskningsarbete skänker sin trogne utövare».

Sigfrid Svensson.

Kulturhistorien och skolan. Några reflexioner med anledning av Läroverkssakkunnigas betänkande med förslag till undervisningsplaner för rikets allmänna läroverk och de kommunala mellanskolorna (Statens offentliga utredningar 1932: 31).

Om tim- och kursplanerna i det av 1931 års läroverkssakkunniga i december förra året framlagda betänkandet ha andarna drabbat samman inom och utom pedagogernas skrå. Detta tekniska huvudbry är i och för sig både betydelsefullt och oundvikligt. Men man får hoppas, att det icke avskräcker intresserade från bekantskapen med betänkandets mera ideella sidor.

Till dem hör programmet för historieundervisningen, som innehåller ett stycke principdiskussion. Den gäller bl. a. vårt ämnes räckvidd.

Rigs läsare äro medvetna om, att kulturhistorien av ålder varit ett styvbarn i skolan. Men är det blott där, som den undanskymts av politisk historia? Man kan jämföra det Norstedtska sammelverket i våra hävder med motsvarande populärvetenskapliga översikt i grannländerna (den norska under utgivning). Där framgår visserligen, att man i Danmark och Norge haft mindre anledning än vi att uppehålla sig vid »krig och kungar». Men står det icke därförutan klart, att våra grannar överhuvud hunnit längre i avvägningen av stats- och kulturliv inbördes? Man må lämna därhän, om specialisterna mer hos oss än annorstädes arbeta var och en inom sitt distrikt. Visst är, att gästroller från det politiska till det kulturella området och omvänt i Sverige tyckas ganska sällsynta. Det senaste skolbetänkandet åsyftar i varje fall en syntes av historieämnets båda delar. Sega hinder ha därvid måst övervinnas.

Den historiska undervisningen reflekterar icke blott forskningens luckor i perspektiv och sammanhang. Den har också lidit intrång av andra skolämnen, som länge utestängt den från att följa egna, inre krav. Längre var historien ett kronologiskt, ja, katekesmässigt bihang till den klassiska och teologiska prästbildningen. Gustav Adolf och Hattarna ville, var på sin tid, göra den, jämte stats- och lagkunskapen, till ett slags politiskt övningsämne för blivande ämbetsmän. När göter och nyhumanister (1820) föresatte sig att nyskapa släktet med hjälp av klassisk och nordisk sagoålder, undanskötos »medeltidens villor» och nyare tidens invecklade kabinetthistoria. Pallin och Odhner som den exakta forskningens och tidiga liberalismens representanter (i en reformkommitté på 1860-talet) fingo så mycket att beställa med klargörandet av »villorna» och »kabinetthistorien», att kulturmomentet förlorade så gott som all betydelse. Först hembygdsrörelsen, som var en protest mot den nivellerande industrialismen, och klasskampen, som väckte uppmärksamheten på massan, vardagen och yrket, gävo undervisaren kulturella appeller, som han icke fick undandra sig, om också den historiske fackmannen gjorde det.

Det kunde sägas, att läroverkssakkunniga kommit fram till sin syntes av politik och kulturhistoria från tre utgångspunkter: lärostoffet, metoden och hjälpmedlen. Man uttalar — främst och närmast — sina sympatier för tendensen att beskära »staternas yttre mellanhavanden» och »de ofta detaljrika redogörelserna för vissa revolutioners förlopp». I stället anbefalles »den inre samhällsutvecklingens samt den andliga och materiella kulturens historia». Statslivet skall förbli den historiska undervisningens »rygggrad». »Motsatta krafters strid» skall framstå som en huvudbetingelse för »historiens gång och allt mänskligt liv». Men de unga måste till-

lika göras förtrogna med »den fredliga odlingens segrar och resultat». »De skola av sina historiska studier hämta den lärdomen, att det främst är de positiva och uppbyggande krafterna, som fört mänskligheten framåt». Det förefaller svårt att mera pregnant uttrycka det principiella behovet av växelverkan mellan de politiska och kulturella inslagen i undervisningen.

Ett par nyheter på det metodiska området ha särskilt gynnat kulturhistorien. Man är i betänkandet angelägen att bereda lärarpersonligheten viss handlingsfrihet. Om historiepedagogen skulle vara särskilt kulturellt specialiserad, får han därför rätt att använda vissa läxfria timmar, såväl i realskolan som på gymnasiet, till sammanhängande framställning av ett eller annat kapitel ur kulturhistorien. Man anför som exempel »fiskets, jordbrukets, klädedräktens, bostädernas och samfärdsmedlens historia». Omvänt förutsättes det, att olika yttringar av lärjungarnes självverksamhet inriktas på äldre och yngre kulturförhållanden, »konkreta och gärna lokala». Man tänker sig som dess föremål »fornlämningar i en viss ort, en sockens, en gårds, en kyrkas, en skolas, en stads historia, sägner och traditioner, seder och bruk i viss bygd». På annat ställe anbefalles »förhållanden på arbetsmarknaden under viss tid», »växlingar i levnadskostnader» o. s. v. Ur dylika rekommendationer för enstaka lärare och lärjungar kunna kanske viktiga sidor i framtida historieläroböcker växa fram.

Men en samfällid uppmärksamhet skall redan därförinnan riktas på det undervisningsmaterial utanför läroböckerna och skolmurarna, som utländska, kanske särskilt engelska, pedagoger mer än våra egna omhulda. De sakkunniga peka på bilder och museer, namn och byggnader, vägar och broar, krönikor, dagböcker och reseskildringar från hembygden. Det måste tacksamt erkännas, att numer även hos oss de kulturella riks- och provinsmuseerna och föreningarna bjuda historielärarna sin famn. Men uppskatta dessa senare riktigt samarbetet?

Politiska och kulturella historiker, särskilt i Tyskland, hade kring sekelskiftet en vidlyftig vetenskaplig uppgörelse inbördes. Den förnyades på sätt och vis i världskrigets skugga. De pedagogiska återverkningarna av denna debatt ha i upprörda krigsländer varit legio. Men det svenska skolbetänkandet om historien 1932 vill icke revolutionera, endast reformera. Och det finnes inom ramen av det ovan sagda rikligt tillfälle för Rigs författare och läsare att stimulera oss skolmän.

*

Sedan ovanstående skrivits har statsrådet Engberg som fungerande Kungl. Maj:t utrustat historien såväl i realskolan som i gymnasiet med ett ökat timantal. Utökningen bör möjliggöra ett ytterligare tillgodoseende av kulturhistorien efter de riktlinjer, som ovan refererats.

Wilh. Carlgren.